

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ISSN 2394-8507

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਅੰਸੂ-ਕੱਤਕ, ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੭

ਅਕਤੂਬਰ 2015

ਜਿਲਦ ੫੯

ਅੰਕ ੭

ਸੰਪਾਦਕ
ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਚੰਦਾ

ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫
ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਦੇਸ਼)	₹ ੨੫੦
ਲਾਈਫ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੨੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਵਿਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦੦
ਲਾਈਫ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੦੦੦੦

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

Secretary

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

Dharam Parchar Committee

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

(S.G.P.C.)

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Sri Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net

e-mail : gurmatparkashmonthly@gmail.com,

gyan_gurmat@yahoo.com

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ
ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ		੫
ਸੰਪਾਦਕੀ		੬
ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੂ....	-ਭਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਗੰਡੀਵਿੰਡ	੮
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ . . .	-ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ	੧੩
ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ	-ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ	੧੯
ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ . . .	-ਬੀਬੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	੨੩
ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ	-ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	੨੬
. . . ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ	-ਬੀਬੀ ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ	੩੭
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖ . . .	-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ	੪੩
ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ	-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	੪੮
. . . ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ	-ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ	੫੦
ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ . . .	-ਸ. ਅੰਗਰੇਜ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ	੫੩
. . . ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂਗਰ	੬੪
ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਹਾਉ' . . .	-ਗਿ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	੭੬
ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ--ਪਪ	-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ	੯੦
ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਾਲਮ	-ਸ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੀਲੋਂ	੯੨
ਨਿੱਤਨੇਮ (ਕਵਿਤਾ)	-ਬੀਬੀ ਬਵਨੀਤ ਕੌਰ ਐਡਵੋਕੇਟ	੯੩
ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬੇਲੀ'	੯੪
ਖਬਰਨਾਮਾ		੯੫
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਮੀਆਂ		੯੭

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ :

ਦੀਪਕੁ ਸਹਜਿ ਬਲੈ . . .

ਕਤਕਿ ਕਿਰਤੁ ਪਇਆ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਭਾਇਆ॥

ਦੀਪਕੁ ਸਹਜਿ ਬਲੈ ਤਤਿ ਜਲਾਇਆ॥

ਦੀਪਕੁ ਰਸ ਤੇਲੋ ਧਨ ਪਿਰ ਮੇਲੋ ਧਨ ਓਮਾਹੈ ਸਰਸੀ॥

ਅਵਗਣ ਮਾਰੀ ਮਰੈ ਨ ਸੀਝੈ ਗੁਣਿ ਮਾਰੀ ਤਾ ਮਰਸੀ॥

ਨਾਮੁ ਭਗਤਿ ਦੇ ਨਿਜ ਘਰਿ ਬੈਠੇ ਅਜਹੁ ਤਿਨਾੜੀ ਆਸਾ॥

ਨਾਨਕ ਮਿਲਹੁ ਕਪਟ ਦਰ ਖੋਲਹੁ ਏਕ ਘੜੀ ਖਟੁ ਮਾਸਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੯)

ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੱਤਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਫਸਲ-ਕਟਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਏ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀ ਜਾਮੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਔਗੁਣਾਂ/ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੱਤਕ ਮਹੀਨੇ ਰੂਪੀ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ 'ਚ ਸ਼ੁਭ-ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਸਾਨ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ (ਵਹਾਈ, ਬਿਜਾਈ, ਸਿੰਚਾਈ, ਗੁਡਾਈ, ਦੇਖ-ਭਾਲ ਆਦਿ) ਦੀ ਫਸਲ ਅਰਥਾਤ ਫਲ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਇਉਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੱਤਕ ਮਹੀਨੇ ਰੂਪੀ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ 'ਚ ਆਪਣੇ ਸੁਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ, ਟਿਕਾਅ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਰੂਪੀ ਫਸਲ ਕੱਟ ਲਈ, ਇਸ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਫਲ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੀਵਾ ਜਗ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸੁਕਰਮਾਂ ਰੂਪੀ ਤੱਤ ਅਥਵਾ ਤੇਲ ਨੇ ਇਹ ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਵਾ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਵਾ ਜਦੋਂ ਬਲਿਆ ਤਾਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਚਾਅ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ 'ਚ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਦ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਰਸ ਸਹਿਤ ਵਰੋਸਾਈ ਗਈ। ਉਹ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਸਫਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਗੁਣ-ਵਿਕਾਰ ਹੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਔਗੁਣ-ਵਿਕਾਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਸ਼ੁਭ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਕੜ 'ਚ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ 'ਮਨ' ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਔਗੁਣਾਂ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਗੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋ ਮਾਲਕ ਪਰਮਾਤਮਾ! ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਸਦੀਵੀ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਘਰ 'ਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਨਾਨਕ! ਕੱਤਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਇਸ ਫਲ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਰੁੱਤੇ ਤੂੰ ਵੀ (ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁਕੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਬੂਟਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਸ ਕਰ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਚੇਤਰ ਤੋਂ ਕੱਤਕ ਤਕ ਦੀ ਛਿਮਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰ/ਵਸਲ ਰੂਪ ਕਮਾਈ ਅਥਵਾ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਪਲ 'ਚ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਭਰ ਲੈ! ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਜਾਮਾ ਸਫਲ ਕਰ ਲੈ! ■

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਤਿ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਪਰ ਸੁੱਤੀ ਅਧਿਆਤਮ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਜਗਾ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ ਆਦਿ ਜੁੱਟ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤਾਂ 'ਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਐਪਰ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੋ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਦਾਹਰਣ ਆਪ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਖਾਸ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਐਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਾਲਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਐਸੇ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਗਏ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੇ ਸਾਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਇਉਂ ਜੁੜੇ ਕਿ ਫਿਰ ਕਦੇ ਵੀ ਜੁਦਾ ਨਾ ਹੋਏ। ਸਗੋਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਿਖੜੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਇਕ ਕੜੀ, ਇਕ ਪੁਲ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 'ਬੁੱਢਿਆ! ਤੈਥੋਂ ਓਹਲੇ ਨ ਹੋਸਾਂ' ਦਾ ਗੁਰ-ਫ਼ਰਮਾਨ ਸਦਾ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਵਿਵਰਣ ਸਾਡੇ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਚੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸਰਦੇ-ਪੁਜਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਿਮਾਣਾ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ ਸਮਝਿਆ; ਕਦੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਜਾਇਦਾਦ, ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਰੰਚਕ-ਮਾਤਰ ਹੰਕਾਰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। 'ਬੂੜਾ' ਨਾਮਕ ਬਾਲਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰੇ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਵਾਰਤਾ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ 'ਬੁੱਢਾ' ਦਾ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਰੁਤਬਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਮਿਹਰਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਚ ਆ ਕੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਉਸੇ ਰੋਜ਼ ਤੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਹ

ਰੁਤਬਾ ਜੁਗੋ-ਜੁਗ ਅਟੱਲ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਨਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂ-ਹੁਕਮ ਅਥਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ-ਮੱਥੇ ਮੰਨਦਿਆਂ ਆਪ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ। ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਵਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਪਰਵਾਰਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਤੋਲ ਦੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਉਦਾਹਰਨ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰ (ਸਰੋਵਰ), ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੱਥੀਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਬੇਰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਰਮ ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਰਧਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਵਨ ਆਦਿ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਚੌਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਠ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਥਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਹੋਈ।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਐਸੇ ਸੁਭਾਗੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰੇ ਕਰਨ, ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵਿਚਰਨ ਤੇ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 'ਚੋਂ ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਮਾਣ ਕੇਵਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨੂੰ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਢਾਅ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਤਮ ਸੁਆਸ ਗੁਰੂ-ਗੋਦ 'ਚ ਲਏ।

ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈਣ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੋਆਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਖਿਲਾਰ ਸਕੀਏ।

ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੂ....

-ਭਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਗੰਡੀਵਿੰਡ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਪਿਤਾ ਹਰਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੨੫ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੫੯੧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਧਾਰਿਆ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਪਲੇਠੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਜੇਠਾ ਜੀ' ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਵੈਸੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ 'ਰਾਮਦਾਸ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਪ ਜੀ ਅਜੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਜੀ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਐਸਾ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ ਕਿ ਪਿਤਾ ਹਰਿਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਯੂ ਕੇਵਲ ੭ ਕੁ ਸਾਲ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਗੋਦ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਨਿੱਘ, ਅਸੀਸਾਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ-ਸਹਾਰਾ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨੀ ਜੀ ਉਂਗਲੀ ਲਾ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਗਿੱਲਾਂ ਲੈ ਆਏ। ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਡਾਢੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਈਰਖਾਲੂਆਂ/ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਈਰਖਾ ਜਾਹਰ ਹੋਣੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ।

ਨਗਰ ਬਾਸਰਕੇ ਗਿੱਲਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਨਾਨੀ-ਦੋਹਤੇ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ, ਧੀਰਜ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਦੋਂ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਪਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਾਨੀ-ਦੋਹਤੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੌਂਸਲਾ/ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੇ। ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਨਾਥਤਾ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਡੂੰਘੀ ਖਿੱਚ ਪਾਈ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰ-ਅਸੀਸ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਰਗਾ ਸੁਖ-ਆਰਾਮ ਤੇ ਨਿੱਘ ਦਿੰਦਾ।

ਆਪ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ, ਸੁਡੋਲ, ਹੱਸਮੁਖ ਤੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖਾਣ-ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸ਼-ਅਨੰਦ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਂਦੇ-ਕਰਲਾਉਂਦੇ ਨਾ ਤੇ ਸਭ ਨਿਆਣੇ-ਸਿਆਣੇ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੂਜਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ ਸਭ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਥੇ ਆ ਵੱਸੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆ ਵੱਸੇ। ਆਪ ਜੀ

*ਗ੍ਰੰਥੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ, ਠੱਟਾ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ)-੧੪੩੪੧੪ ਮੋ: +੯੧੯੭੮੧੯੮੪੧੮੮

ਨੇ ਪਰਵਾਰਿਕ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੇਚਣ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕਿਰਤ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਕਾਦਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਪਰਉਪਕਾਰ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਉਪਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪ ਜੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗ਼ਰੀਬ-ਗੁਰਬਿਆਂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ (ਮੁਫਤ ਹੀ) ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਛਕਾ ਆਉਂਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ ਸੁਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਬੱਚੀ/ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰ ਦੇਈਏ ਭਾਵ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਈਏ,” ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ, “ਇਸ ਗੱਭਰੂ ਵਰਗਾ ਸੁਹਣਾ ਜਵਾਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਨੀਂਗਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਰਾਮੋ ਜੀ! ਇਸ ਵਰਗਾ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਹੈ।”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੨੨ ਫੱਗਣ ਸੰਮਤ ੧੬੧੦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਕੋਹੜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਭ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ/ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਕਰੇ’ ਪਰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਕਾਜ਼ੀ, ਮੌਲਵੀ, ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਗੋਂਦੇ ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਤਪੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਿਆਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਖੂਬ ਕੁਫਰ ਤੋਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇੰਨੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ (ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ) ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਭ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਾ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਦੇਖੀ ਹੋਰ ਵੀ ਲੋਹੇ-ਲਾਖੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਮਨਸੂਬੇ ਘੜਨ ਲੱਗੇ।

ਸੰਨ ੧੫੫੯ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਪੇੜ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ‘ਬਾਉਲੀ’ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਲਿਪਤ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਗਾਰਾ, ਮਿੱਟੀ, ਚੂਨਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪਰਵਾਰਿਕ ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਸਤੇ ਕਿਰਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਸੋਢੀ/ਸ਼ਰੀਕ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗਾਰੇ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਚੁੱਕੀ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸਾਡਾ ਨੱਕ ਕਿਉਂ ਵੱਢਿਓ ਈ? ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਵੱਸ...।” ਲਾਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਭੋਲਿਓ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣੋ? ਇਹ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਗਾਰੇ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਛਤਰ ਹੈ।” ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੜੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, “ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀਓ! ਇਹ ਅਣਜਾਣ ਹਨ, ਬਖਸ਼ ਦੇਵੋ, ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹੋ।” ਇਹ ਸੀ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਫੁੱਟਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਝਰਨਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਜਤਾਉਣ ਦੀ ਕਦੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਵਾਈ ਹਾਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਮਝਦਿਆਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਆਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਸਿੱਖ/ਸੇਵਕ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਜ਼ਬ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤਖਸਰ, ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਖੁਦਵਾਏ। ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ’ ਤੇ ਫਿਰ ‘ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਵਾਰਸ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਹੀ ਹੋਣਗੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਪਾਸ ਥੜ੍ਹੇ ਬਣਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ/ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਰ ਕੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ:

ਸਭ ਬਿਧਿ ਮਾਨਿਓ ਮਨੁ ਤਬ ਹੀ ਭਯਉ ਪ੍ਰਸੰਨੁ

ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ ਤਖਤੁ ਦੀਅਨੁ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੯੯)

ਰੋਮ-ਰੋਮ ਵਿਚ ਵੱਸੀ ਗੁਰਮਤਿ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਤਿ ਆਦਿ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀਜ ਗਿਆ ਤਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ੨ ਅੰਸੂ ਸੰਮਤ ੧੬੩੧ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ (ਭਾਵ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ) ਵਾਸਤੇ ਚੌਥਾ ਵਾਰਸ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਬੋਲ ਉੱਠੇ:

ਜੋ ਹਮਰੀ ਬਿਧਿ ਹੋਤੀ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰਾ ਸਾ ਬਿਧਿ ਤੁਮ ਹਰਿ ਜਾਣਹੁ ਆਪੇ॥

ਹਮ ਰੁਲਤੇ ਫਿਰਤੇ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨ ਪੁਛਤਾ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸੰਗਿ ਕੀਰੇ ਹਮ ਥਾਪੇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੬੭)

ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਤੂੰ ਆਪ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਰੁਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਯਤੀਮ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਇਹ ਤੇਰੀ ਹੀ ਮਿਹਰ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਨਿਮਾਣੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਤੇ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਈਰਖਾ/ਦਵੈਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਰਨੀਂ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਨਿਵਾਇਆ:

ਕੋਈ ਕਰਿ ਬਖੀਲੀ ਨਿਵੈ ਨਾਹੀ ਫਿਰਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਣਿ ਨਿਵਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੪)

ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਸਿਫਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਿੱਠੀ ਪਿਆਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ:

ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੁ ਜਿਨਿ ਸਿਰਿਆ ਤਿਨੈ ਸਵਾਰਿਆ॥

ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਕਰਾਮਾਤਿ ਆਪਿ ਸਿਰਜਣਹਾਰੈ ਧਾਰਿਆ॥

ਸਿਖੀ ਅਤੈ ਸੰਗਤੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰਿਆ॥

ਅਟਲੁ ਅਥਾਹੁ ਅਤੋਲੁ ਤੁ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰਿਆ॥

ਜਿਨ੍ਹੀ ਤੂੰ ਸੇਵਿਆ ਭਾਉ ਕਰਿ ਸੇ ਤੁਧੁ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਿਆ॥

ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਮੋਹੁ ਮਾਰਿ ਕਢੇ ਤੁਧੁ ਸਪਰਵਾਰਿਆ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਤੇਰਾ ਥਾਨੁ ਹੈ ਸਚੁ ਤੇਰਾ ਪੈਸਕਾਰਿਆ॥

ਨਾਨਕੁ ਤੂ ਲਹਣਾ ਤੂਹੈ ਗੁਰੁ ਅਮਰੁ ਤੂ ਵੀਚਾਰਿਆ॥

ਗੁਰੁ ਡਿਠਾ ਤਾਂ ਮਨੁ ਸਾਧਾਰਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੯੬੮)

ਹਰ ਥਾਂ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਖਾਲੀ ਸਰੋਵਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਜਲ ਨਾਲ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ; ਨਾਮ ਰਸੀਏ, ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਗਾਹਕ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਹਨ; ਉੱਚੀ ਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਆਪ

ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀ ਲਾਈ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰ ਰਹੇ ਹਨ:

ਧਰਮ ਕਰਮ ਪੂਰੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਈ ਹੈ॥

ਜਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸਿਧ ਸਾਧ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੁਰਿ ਨਰ ਜਾਚਹਿ

ਸਬਦ ਸਾਰੁ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹੈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੯੮)

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ ਕਿ:

ਦਿਚੈ ਪੂਰਬਿ ਦੇਵਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵਸਤੁ ਤਿਸੈ ਘਰਿ ਆਵੈ।

ਬੈਠਾ ਸੋਢੀ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਰਾਮਦਾਸੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹਾਵੈ।...

(ਵਾਰ ੧:੪੭)

ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨਗਰ 'ਬਾਰਨ' (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕਰ ਕੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ੨੨ ਮੰਜੀਆਂ (ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦਸਵੰਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ, ਸਿਆਣੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮਸੰਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ/ਪਰਖ 'ਤੇ ਖਰੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ, ਕਲਯੁਗੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ, ਦੀਨ-ਧਰਮ ਹੇਤ ਕੁਰਬਾਨ/ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜਜ਼ਬਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਵਾਰਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਥੁਰਾ ਭੱਟ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਇਉਂ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਰਾਮਦਾਸਿ ਗੁਰੂ ਜਗ ਤਾਰਨ ਕਉ ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ ਮਾਹਿ ਧਰੀ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੦੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਸੌਂਪ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ੨ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੬੩੮ ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ। ■

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

—ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਨਿਭਾਈ, ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਰਲ-ਸੁਖੈਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ੪੦ ਵਾਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ੯੧੩ ਪਉੜੀਆਂ, ੬੪੪੪ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ) ਰਚ ਕੇ ਸਿਰਮੌਰ ਵਾਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਗਭਗ ੬੭੫) ਦਾ ਵੀ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪ ਪ੍ਰੋਢ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹਨ। ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਸਿੱਖ-ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ੍ਰੋਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ ਪਰ ਅਸ਼ਰਫ-ਉੱਲ-ਮਖ਼ਲੂਕਾਤ* ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਗਤ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਨਿਆਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਮੰ.: +੯੧੯੧੪੬੫-੮੧੨੮੨

ਸਥਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਉਸਰਿਆ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਫਰ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਲ ਜਾਂ ਉਮਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪੜਾਅ ਬਾਲ, ਜਵਾਨੀ, ਬੁਢੇਪਾ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜਾਅ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਫਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪੜਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਿਧ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਰਦਾ ਤੇ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਦਾ ਉਸਾਰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਤੇ ਖੁਦ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ, ਸਮੂਹਿਕ ਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬੁਣਤਰ ਵਾਸਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੋ ਜਿਨਸੀ ਤੇ ਜੈਵਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਜਿੱਥੇ ਜੱਦ-ਪੁਸ਼ਤ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਪਰਵਾਰਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ, ਪਿਓ-ਧੀ, ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ, ਮਾਂ-ਧੀ, ਭਰਾ-ਭਰਾ, ਭੈਣ-ਭੈਣ ਤੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਕੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਿਹਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਜਨਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਮਾਂ-ਪੁੱਤ, ਮਾਂ-ਧੀ, ਪਿਓ-ਪੁੱਤ, ਪਿਓ-ਧੀ ਆਦਿ।

(ਅ) ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਭਰਾ-ਭਰਾ, ਭੈਣ-ਭੈਣ ਆਦਿ।

(ੲ) ਪਰਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ, ਮਾਮਾ, ਨਾਨਾ, ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ, ਭੂਆ, ਮਾਸੀ ਆਦਿ।

(ਸ) ਵਿਆਹ ਰਾਹੀਂ ਬਣਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਸੱਸ-ਨੂੰਹ, ਸਹੁਰਾ-ਜਵਾਈ, ਸੱਸ-ਜਵਾਈ, ਸਾਲਾ-ਭਣਵਈਆ, ਜੀਜਾ-ਸਾਲਾ ਆਦਿ।

(ਹ) ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਾਂ ਉਦਗਾਰਾਂ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ, ਸਹਿਕਰਮੀ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਿ।

(ਕ) ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਘਰ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਿਰਜ ਲਏ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਪੀੜਾ ਝੱਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪੇਪਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ:- ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੁਨਿਆਦਾਰੀ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀਆਂ ਗਰਜ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਦ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਕ ਹੈ। ਦਾਨਸ਼ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੂਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੀਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਂ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਣ ਔਲਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਉਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਤਕ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯਥਾਰਥਮਈ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਹੈ:

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਮਿਲਿ ਨਿੰਮਿਆ ਆਸਾਵੰਤੀ ਉਦਰੁ ਮਝਾਰੇ।

ਰਸ ਕਸ ਖਾਇ ਨਲਜ ਹੋਇ ਛੁਹ ਛੁਹ ਧਰਣਿ ਧਰੈ ਪਗ ਧਾਰੇ।

ਪੇਟ ਵਿਚਿ ਦਸ ਮਾਹ ਰਖਿ ਪੀੜਾ ਖਾਇ ਜਣੈ ਪੁਤੁ ਪਿਆਰੇ।

ਗੁੜਤੀ ਦੇਇ ਪਿਆਲਿ ਦੁਧ ਘੁਟੀ ਵਟੀ ਦੇਇ ਨਿਹਾਰੇ।

ਛਾਦਨੁ ਭੋਜਨੁ ਪੋਖਿਆ ਭਦਣਿ ਮੰਗਣਿ ਪੜ੍ਹਨਿ ਚਿਤਾਰੇ।

ਪਾਂਧੇ ਪਾਸਿ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਖਟਿ ਲੁਟਾਇ ਹੋਇ ਸੁਚਿਆਰੇ।

ਉਰਿਣਤ ਹੋਇ ਭਾਰੁ ਉਤਾਰੇ॥^੧

ਪੁੱਤਰ ਮਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਤੋਂ ਰਿਣ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਦ ਵਿਆਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨੂੰਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਦਵੰਦ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਹੈ, ਨੂੰਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਲਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੂੰਹ-ਸੱਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਜੋ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ, ਵਿਚ ਸੁਆਰਥੀ ਹਿੱਤ ਤਾਂ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਜੋ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਸਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਕਪੁੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹੇਠਲੀ ਪਉੜੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤਾਗੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਨੰਦ ਵਿਚਿ ਪੁਤੈ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਹੋਈ।

ਰਹਸੀ ਅੰਗ ਨ ਮਾਵਈ ਗਾਵੈ ਸੋਹਿਲਤੇ ਸੁਖ ਸੋਈ।

ਵਿਗਸੀ ਪੁਤ੍ਰ ਵਿਆਹਿਐ ਘੋੜੀ ਲਾਵਾਂ ਗਾਵ ਭਲੋਈ।

ਸੁਖਾਂ ਸੁਖੈ ਮਾਵੜੀ ਪੁਤ੍ਰ ਨੂੰਹ ਦਾ ਮੇਲ ਅਲੋਈ।

ਨਹੁ ਨਿਤ ਕੰਤ ਕੁਮੰਤੁ ਦੇਇ ਵਿਹਰੇ ਹੋਵਹ ਸਾਸੁ ਵਿਗੋਈ।

ਲਖ ਉਪਕਾਰੁ ਵਿਸਾਰਿ ਕੈ ਪੁਤ ਕੁਪਤਿ ਚਕੀ ਉਠਿ ਝੋਈ।

ਹੋਵੈ ਸਰਵਣ ਵਿਰਲਾ ਕੋਈ॥੨

ਇਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪਤਨੀ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ, ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦੁਫਾੜ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਜਦ ਤਕ ਵਸ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨੋਬਲ ਹੈ, ਜਦ ਇਹ ਮਨ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਾਮਣੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਿਲੂਣ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਾਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ:

ਕਾਮਣਿ ਕਾਮਣਿਆਰੀਐ ਕੀਤੇ ਕਾਮਣ ਕੰਤ ਪਿਆਰੇ।

ਜੀਮੇ ਸਾਈਂ ਵਿਸਾਇਆ ਵੀਵਾਹਿਆਂ ਮਾਂ ਪਿਓ ਵਿਸਾਰੇ।

ਸੁਖਾਂ ਸੁਖਿ ਵਿਵਾਹਿਆ ਸਉਣੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਚਾਰਿ ਵਿਚਾਰੇ।

ਪੁਤ੍ਰ ਨੂਹੈਂ ਦਾ ਮੇਲੁ ਵੇਖਿ ਅੰਗ ਨਾ ਮਾਵਨਿ ਮਾਂ ਪਿਉ ਵਾਰੇ।

ਨੂੰਹ ਨਿਤ ਮਤਿ ਕੁਮੰਤੁ ਦੇਇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਛਡਿ ਵਡੇ ਹਤਿਆਰੇ।

ਵਖ ਹੋਵੈ ਪੁਤ੍ਰ ਰੰਨਿ ਲੈ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੇ ਉਪਕਾਰੁ ਵਿਸਾਰੇ।

ਲੋਕਾਚਾਰਿ ਹੁਇ ਵਡੇ ਕੁਚਾਰੇ॥^੩

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਗਦੇ ਹਨ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਜ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਤੁਲਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਸੁਹਾਵਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇਕਰ ਗਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪੁੱਤਰ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਬੁਢਾਪਾ ਰੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹ ਭਰਮ ਪਾਲ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜੋ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਤੀਰਥ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪਿਕਨਿਕਾਂ ਮਨਾਉਣਾ, ਸਭਾ-ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਫੰਡ ਦੇ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਦਮਗਜ਼ੇ ਮਾਰਨਾ ਸਾਡਾ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਤੀਰਥ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸੈਂਤਵੀ ਵਾਰ ਦੀ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪਉੜੀ ਸੋਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀ ਹੋਈ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਸੁਣੈ ਵੇਦੁ ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ।

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਕਰੈ ਤਪੁ ਵਣਖੰਡਿ ਭੁਲਾ ਫਿਰੈ ਬਿਬਾਣੀ।

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਕਰੈ ਪੂਜ ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਨ ਸੇਵ ਕਮਾਣੀ।

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਨੁਾਵਣਾ ਅਨਸਠਿ ਤੀਰਥ ਘੁੰਮਣਵਾਣੀ।

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਕਰੈ ਦਾਨ ਬੇਈਮਾਨ ਅਗਿਆਨ ਪਰਾਣੀ।

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰਿ ਵਰਤ ਕਰਿ ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੰਮੈ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੀ।

ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਸਾਰੁ ਨ ਜਾਣੀ॥^੪

ਜਦ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੁਖਿਆਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਖਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੀ ਲੋਚਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤ ਸਪੁੱਤ ਸੁਖਦਾਈ ਹੋਣ, ਪਰ ਜਦ ਪੁੱਤ, ਕਪੁੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਂ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਧੀ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਧੀ ਵੀ ਕੁ-ਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਾਂ ਦੀ ਲੋਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਂ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਡਾਇਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਦਾਰਥ ਹੋੜ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਗਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਸੀਂ ਅਜੀਬ ਵਰਤਾਰੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਾਂ ਗਭਣਿ ਜੀਅ ਜਾਣਦੀ ਪੁਤ੍ਰੁ ਸਪੁਤ੍ਰੁ ਹੋਵੇ ਸੁਖਦਾਈ।
ਕੁਪੁਤ੍ਰੁ ਧੀ ਚੰਗੇਰਤੀ ਪਰ ਘਰ ਜਾਇ ਵਸਾਇ ਨ ਆਈ।
ਧੀਅਹੁੰ ਸਪ ਸਕਾਰਥਾ ਜਾਉ ਜਣੇਂਦੀ ਜਣਿ ਜਣਿ ਖਾਈ।
ਮਾਂ ਡਾਇਣ ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਹੈ ਕਪਟੀ ਪੁਤ੍ਰੈ ਖਾਇ ਅਘਾਈ।
ਨਿਗੁਰੇ ਤੁਲਿ ਨ ਹੋਰੁ ਕੋ ਸਿਰਜਣਹਾਰੈ ਸਿਰਨਿ ਉਪਾਈ।^੫

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿੱਥੇ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪਿਉ-ਪੁੱਤ-ਪੋਤਾ, ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ, ਸਹੁਰੇ-ਪੇਕੇ, ਨਾਨਕੇ-ਦਾਦਕੇ ਅਤੇ ਕੁਤਮਾਚਾਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮਾਨਵੀ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸੀਮਾ ਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਾੜਨਾ ਭਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਜੋ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਸੋਧ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

-ਦੇਖਿ ਪਰਾਈਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਧੀਆਂ ਜਾਣੈ।
ਉਸੁ ਸੁਅਰੁ ਉਸੁ ਗਾਇ ਹੈ ਪਰ ਧਨ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੈ।
ਪੁਤ੍ਰੁ ਕਲਤ੍ਰੁ ਕੁਟੰਬੁ ਦੇਖਿ ਮੋਹੇ ਮੋਹਿ ਨ ਧੋਹਿ ਧਿਛਾਣੈ।^੬
-ਏਕਾ ਨਾਰੀ ਜਤੀ ਹੋਇ, ਪਰ ਨਾਰੀ ਧੀ ਭੈਣ ਵਖਾਣੈ।^੭
-ਨਾਰਿ ਭਤਾਰਹੁ ਬਾਹਰੀ ਸੁਖਿ ਸੇਜ ਨ ਚੜੀਐ।
ਪੁਤ੍ਰੁ ਨ ਮੰਨੈ ਮਾਪਿਆਂ ਕਮਜਾਤੀਂ ਵੜੀਐ।^੮

ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੀੜਾ ਤੋਂ ਅਵਗਤ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪਰਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਗੁਜਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

-ਸਾਹੁਰੁ ਪੀਹਰੁ ਪਲਰੈ ਹੋਇ ਨਲਜ ਨਲਜਾ ਧੋਵੈ।
ਰਾਵੈ ਜਾਰੁ ਭਤਾਰੁ ਤਜਿ ਖਿਜੋਤਾਣਿ ਖੁਸੀ ਕਿਉ ਹੋਵੈ।
ਸਮਝਾਈ ਨ ਸਮਝਈ ਮਰਣੇ ਪਰਣੇ ਲੋਕੁ ਵਿਗੋਵੈ।
ਧਿਰਿ ਧਿਰਿ ਮਿਲਦੇ ਮੇਹਣੇ ਹੁਇ ਸਰਮਿੰਦੀ ਅੰਤੁ ਰੋਵੈ।
ਪਾਪ ਕਮਾਏ ਪਕੜੀਐ ਹਾਣਿ ਕਾਣਿ ਦੀਬਾਣਿ ਖੜੋਵੈ।
ਮਰੇ ਨ ਜੀਵੈ ਦੁਖ ਸਹੈ ਰਹੈ ਨ ਘਰਿ ਵਿਚਿ ਪਰ ਘਰ ਜੋਵੈ।
ਦੁਬਿਧਾ ਅਉਗੁਣਹਾਰੁ ਪਰੋਵੈ।^੯

-ਜਿਉ ਬਹੁ ਮਿਤੀ ਵੇਸੁਆ ਛਡੈ ਖਸਮੁ ਨਿਖਸਮੀ ਹੋਈ।
ਪੁਤ੍ਰੁ ਜਣੇ ਜੇ ਵੇਸੁਆ ਨਾਨਕਿ ਦਾਦਕਿ ਨਾਉਂ ਨ ਕੋਈ।^{੧੦}

ਚਲਦਾ...

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ

-ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ*

ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਆਦਿ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੧੭੩ ਤੋਂ ੧੨੬੬ ਈ: ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਖੇਤਵਾਲ, ਮੁਲਤਾਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸ਼ਮ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੇਗਮਾਂ ਸਨ-- ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ (ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਬਲਬਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ), ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਸ਼ਕਰ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ, ਖਵਾਜਾ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ (ਪੁੱਤਰ) ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾ, ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫਾ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ (ਪੁੱਤਰੀਆਂ) ਸਨ। ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ-ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਕੇ ਇਸੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹੇ।

ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ-ਏ-ਸ਼ਕਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਜੋ ਖੁਦ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਨਾਰੀ ਸੀ, ਨੇ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ੧੮ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਕੇ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈ। ਮੁਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਖਵਾਜਾ

*ਮੁਖੀ, ਪੋਸਟਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਕਾਲਜ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ-੧੫੧੩੦੨
ਮੰ: +੯੧੯੪੧੭੬-੯੨੦੧੫

ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ।

ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ (੧੬੦੪ ਈ:) ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਢੁਕਵਾਂ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ (ਦੋ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੋ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਹੇਠ ਦਰਜ ੧੩੦ ਸਲੋਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ੧੧੩ ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ੧੭ ਸਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੭ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-
ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੇ ੪ ਸਲੋਕ= ਨੰ: ੩੨, ੧੧੩, ੧੨੦, ੧੨੪
ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ) ਦੇ ੪ ਸਲੋਕ= ਨੰ: ੧੩, ੫੨, ੧੦੪, ੧੨੨
ਮਹਲਾ ਚੌਥਾ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਦਾ ੧ ਸਲੋਕ= ਨੰ: ੧੨੧
ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੇ ੮ ਸਲੋਕ= ਨੰ: ੭੫, ੮੨, ੮੩, ੧੦੫, ੧੦੮, ੧੦੯, ੧੧੦, ੧੧੧

ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਲੋਕ ਤਾਂ ਦੋ-ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਇੱਕ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਵੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਲੋਕ ਨੰ: ੧ (੮ ਪੰਕਤੀਆਂ), ੪੯ (੩ ਪੰਕਤੀਆਂ), ੯੭ (੩ ਪੰਕਤੀਆਂ), ੯੮ (੪ ਪੰਕਤੀਆਂ), ੯੯ (੪ ਪੰਕਤੀਆਂ), ੧੦੦ (੬ ਪੰਕਤੀਆਂ) ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਿਭਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ (ਪੰਨਾ ੭੯੪) ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਪੰਨਾ ੭੨੯) ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ (ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਬੇਲਾ. . .) ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ (ਜਪ ਤਪ ਦਾ ਬੰਧੁ ਬੇੜੁਲਾ ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ) ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-- ਜੀਰਾਣ, ਗੋਰ, ਮੁਸਲਾ, ਸੂਫ, ਦਰਵੇਸ਼, ਅਜਰਾਈਲੁ, ਉਜੂ, ਮਸੀਤਿ, ਦੋਜਕ, ਪੀਰ,

ਮਲਕੁਲ ਮਉਤ, ਖੁਦਾਇ ਆਦਿ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ, ਬਿਰਹਾ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਖਿਮਾ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਪਰਿਪੱਕਤਾ, ਨੇਕੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਸਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਨੇਕੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਵਾਇ॥

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਾਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੧)

ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ:-

-ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ॥

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੈ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

-ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ॥

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੯)

ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ:-

-ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

-ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹੁਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਲਈ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:- ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ, ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ (ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ), ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ (ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ), ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ (ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ), ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ) ਸੁਕ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ), ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ (ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ),

ਬਾਰਿ ਪਰਾਇ ਬੈਸਣਾ (ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀ) ਅਤੇ ਵਣ ਕੰਬਿਆ (ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ) ਇਤਿਆਦਿ।

ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਈ ਧਰਤੀ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ‘ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਆਗਮਨ ਪੁਰਬ’ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰੀਬ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ’ਤੇ ਮੋਹਕਲ ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੋਹਕਲਗੜ੍ਹ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਉਸਾਰੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵਗਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ’ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਗਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ’ਤੇ ਲਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸਾਲ ੧੯ ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ੨੨ ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰ, ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ, ਹਾਕੀ, ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਚਿੱਲਾ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਵੀਰਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ’ਤੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਇਕ ਲੰਗਰ ਹਾਲ, ਮਸਜਿਦ, ਵਣ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੁੱਖ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਫਰੀਦਕੋਟ-ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੋਦਤੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਭਾਈ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਹਨ, ਜੋ ਹਰ ਸਾਲ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮਾਂ-ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਲਾਅ ਕਾਲਜ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੈਲਥ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਦਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅੱਜ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਆਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ’ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ’ਚ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ

—ਬੀਬੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ*

ਉਨੀਵੀਂ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਇਕ ਸਨ।

ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫ ਮਾਰਚ, ੧੮੮੨ ਈ. ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਸੇਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ. ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਹੁਕਮ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਖਾਤਰ ਅਨੇਕ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ੧੯੦੭ ਈ: ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਪਿਨਾਂਗ ਤੋਂ ਟੇਪਿੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਮਲਾਇਆ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਹ 'ਮਲਾਇਆ ਸਟੇਟ ਗਾਈਡ' ਵਿਚ ਸਿਗਨਲਰ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਖਰਚ ਲਈ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਭਾਈ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਠੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਔਰੇਗਨ ਸੂਬੇ ਦੀ ਲੰਬਰ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੱਗ ਗਏ।^੧ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਆਰਾ ਮਿੱਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ, ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਰੂਲਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦੇ।^੨

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਮਾਸਟਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਹਾੜੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਏ। ਦਸੰਬਰ, ੧੯੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਹਾੜਾ ਮਨਾਇਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ

*ਸੀਨੀਅਰ ਰਿਸਰਚ ਫੈਲੋ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੬੪੬੭-੮੫੯੯੮

ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਗਮ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ ਆਦਿ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।^੩

ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਾਲਪੁਰਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ। ਲਾਲਪੁਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖਾਂ ਬੱਚੇ-ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਾੜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਪੈਦਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ। ੧੯੨੩ ਈ: ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ੍ਰੀ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਕਰ ਕੇ, ‘ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਜਲਾਲਾਬਾਦ’ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ੧੯੨੩ ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਲ ਵਰਤਣਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਲਾਲਪੁਰੇ ਵਿਚ ਖ਼ਸਤਾ ਹਾਲਤ ਸਕੂਲ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ ਜਿੱਥੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਖੁਦ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ‘ਮਾਸਟਰ’ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਜਥਾ ੧੯੨੩ ਈ: ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਥੇ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਦੂਤ ਕਮਾਲਪਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਥੇ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਖਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸ਼ਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਸਜਾ ਕੇ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਦੀਵਾਨ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਹੀ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅਮੀਰ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ), ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼, ਨਾਦਰ ਖਾਂ, ਕਾਬਲ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਰਕਾਰ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਆਗੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ ਉਹ

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਵੈਸਾਖੀ 'ਤੇ ਸਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ) ਦਾ ਉਸਾਰਨਾ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਖਾਲਸਾਈ ਰੂਹ ਭਰਨਾ, ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਦਮ ਸਨ।^੧ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਅਫਗਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਲੰਗੇਰੀ, ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਰਹਾਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਸ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਸ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ੬ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੨੩ ਈ: ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਹਿਮ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਅਨੇਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ੧੬ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੨੩ ਈ. ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।^੨

੧੯੨੫ ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਬਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ੧੯੨੬ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਕੁਝ ਲੋਭੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਖਰੀਦ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।^੩ ਲਾਲਪੁਰਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਲਾਲਪੁਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।^੪

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

੧. ਸ੍ਰੀ ਚਰੰਜੀ ਲਾਲ ਕੰਗਣੀਵਾਲ, ਜੀਵਨੀ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਸ਼ਹੀਦ ਮਾ. ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਜਲੰਧਰ, ੨੦੦੯, ਸਫਾ ੨੬-੨੭.

੨. ਸ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੮੨, ਸਫਾ ੫੬.

੩. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੪੪.

੪. ਸ੍ਰੀ ਚਰੰਜੀ ਲਾਲ ਕੰਗਣੀਵਾਲ, ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ ੫੩-੫੬.

੫. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੬੮-੬੯.

੬. ਸ. ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ (ਸੰਪਾ.), ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਗਾਥਾ-੨, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਮਾਣਾ, ੨੦੧੨, ਸਫਾ ੧੩੨.

੭. ਸ੍ਰੀ ਚਰੰਜੀ ਲਾਲ ਕੰਗਣੀਵਾਲ, ਉਪਰੋਕਤ, ਸਫਾ ੮੪-੮੫.

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ

-ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ*

ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਇਕ ਰਸੇ ਹੋਏ ਕਲਮਕਾਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧਾਯੋਗ ਰੰਗ ਭਰੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਅਖਬਾਰ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ' ਅਤੇ 'ਕਰਮ-ਵੀਰ' ਦੇ ਚੀਫ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਸਨ। ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਹਿਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਦੇਣ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫ ਅਗਸਤ, ੧੯੧੬ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਾਤਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਫੌਜੀਪੁਰਾ-ਖਾਗ ਬਰੇਵਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਾਗ 'ਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਸ. ਰੰਗੀਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਆ ਗਏ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ. ਰੰਗੀਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ।

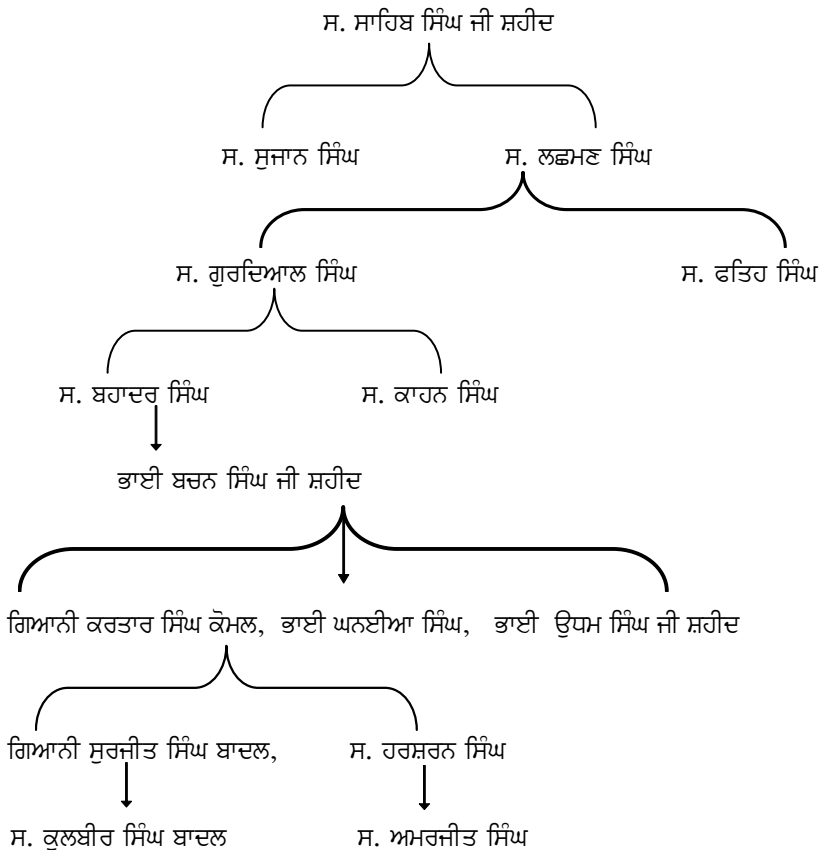
ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫੌਜੀਪੁਰਾ ਖਾਗ ਬਰੇਵਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਫੌਜੀਪੁਰਾ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਪੰਥ-ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਪਿੰਡ ਨੈਨਸੁਖ (ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ) ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ 'ਤੇ ਆਪ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਉੜੀ ਰੱਖ ਲਈ। ਇੱਥੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ

*ਬਾਦਲ ਹਾਊਸ, ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਰਾ, ਗੁਲ-ਗੁਜਰਾਲ ਕੈਂਪ, ਜੰਮੂ-੧੮੦੦੦੨

ਗਿਲਗਿਤ ਲਗਾਈ ਗਈ।

ਗਿਲਗਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਨਾਮ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਗਿਲਗਿਤ ਦੇ ਮੁਲਖਈਏ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਭਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :-

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਕੌਰ ਜੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ

ਦੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ੧੯੪੭ ਈ: ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ੩੫ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੇਠ ੧੯੩੨ ਈ: ਤੋਂ ਹੀ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਨੂੰ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ੩੦ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਫੌਜਦਾਰੀ ਹਤੱਕ, ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸਿਰਕਾ ਬਿਲ ਜਬਰ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਕੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਦੌੜਨਾ-ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ। ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥਕੜੀ ਪੁਆ ਕੇ ਤਰਾਲ, ਅਵੰਤੀ ਪੁਰਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੱਥਕੜੀ ਪੁਆ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀਆਂ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ, ਬੇਇੱਜ਼ਤੀਆਂ, ਮਾਰ-ਮੁਟਾਈ ਤੇ ਜਾਨੋਂ-ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮੀਰਾਂ ਕਦਲ, ਗੁ: ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਅਖਬਾਰ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ' ਅਤੇ 'ਕਰਮਵੀਰ' ਵਿਚ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਣੋਂ ਤੇ ਸਟੇਜਾਂ ਤੋਂ ਬੋਲਣੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਟਲੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲਿਆ। ਆਖਰ ੨੦ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੭੬ ਈ: ਨੂੰ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੋਣਾਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿੰਗ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿਆਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ੪ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੦ ਈ: ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਸਨ; ਜੋਕਿ ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੭ ਈ: ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਉਪ ਕੁਲਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਰਿਯਾਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀ ੧੭ ਮਈ, ੧੯੮੧ ਈ: ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ 'ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਕਸ਼ਮੀਰ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ

ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਜੋ ਇਕ ਪੱਕੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਾ ਕੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਨੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਕਰਵਾਈ।

“ The management of Gurdwara has been a controversial issue among the Kashmiri Sikhs for a long time State Sikh leader Gyani Kartar Singh Komal Ji a dedicated and unassuming social worker has been fighting against social evils among Sikhs and proper management of gurdwaras through his Urdu weekly Karamver. He among others was responsible to a great extent for the introduction of the gurdwara act in the J&K state, Which ended the centuries old hegemony of mahants. Gyani kartar Singh Komal ji, a social worker and the famous sikh leader who crusade for the enhancement oh the Gurdwara act which ended the centuries old hegemony of mahants in the Kashmir valley.” (Ref. The Hindustan times; 17 May, 1981, P:9)

ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਵਰਗੀ ਗਿਆਨੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਨੇ ਇਹ ਐਕਟ ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੭੩ ਈ: ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਆਪ ਕਰਨ। ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਇਹ ਉਰਦੂ ਦੇ ਵੀ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ‘ਅਦੀਬ’ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਦੀਰ ਸਨ। ਸਤਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ੧੯੩੫ ਈ: ਵਿਚ ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸੋਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ, ਕੋਮਲ ਜੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਥਾਣੇਦਾਰੀ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਲੱਗੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਜਥਾ ਨੰ: ੨ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ੧੯੩੬ ਈ: ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਪਾਨ ‘ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਗਬਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮਟਨ ਅਨੰਤਨਾਗ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ

ਉਹ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵਕਤਾ ਬਣਨ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨੱਸ ਜਾਣਾ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਵੋਤਮ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਐਸ. ਐਸ. ਐਮ; ਗਿਆਨੀ ਆਦਿ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ੧੯੩੯ ਈ: ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰਤ ਆਉਣਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਬੈਠਣਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਭੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ।

ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਮਲ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਭਾਰੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਮਲ ਜੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਿਆਂ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਰਿਆਸਤ ਭਰ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਕਵੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਲਿਖਾਰੀ, ਰਾਗੀ ਤੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਸਲਿਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਥਕ ਲਾਭਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਤਕਰੀਰ ਤੇ ਤਹਿਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸਪੋਕਸਮੈਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ੧੯੪੭ ਈ: ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉਰਦੂ ਅਖਬਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ (ਵੀਕਲੀ) ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੀ ਹਰ ਭੀੜਾ ਸਮੇਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ੧੯੬੪ ਈ: ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਖਬਾਰ 'ਕਰਮ-ਵੀਰ' ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਰਾਹੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ੨੦ ਸਾਲ ਜੋ ਭਾਰੀ ਕਲਮੀ ਸੇਵਾ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ੧੯੪੩ ਈ: ਦਾ ਸਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕ ਚਰਨ, ਅਸਤੈਨ ਬੈਰਵਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਖੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਕਰੇ ਮਤਾ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦਾ ਭਾਰੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਵੱਲੋਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਤਹੀਨ ਦਾ ਕੇਸ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ੧੯੪੩ ਈ: ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿਚ ਡੋਗਰਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਜਗੜ ਸ਼ੇਰ ਗੜੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਹਿਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਚੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ੨ ਸਾਲ ਲਈ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਾਗ-ਬਾਲ ਅਨੰਤਨਾਗ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਤਨਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ

ਮਹੱਤਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਮਟਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪਟੇ ਲੱਭਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕਾਜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

੧੯੪੭ ਈ: ਵਿਚ “ ਸਿੱਖ ਕਾ ਸਰ ” ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਕਾਰਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਬਣੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇਗ ਜੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੯ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੫੦ ਈ: ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਨ ਜ਼ੁਰਮ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਮੁੜ ਵੱਸਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮਨਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰੀ ਸਿਆਸੀ ਭੁੱਲ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਕਾਰਨ ਹਰ ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ੧੯੫੮ ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਕੋਮਲ ਹੁਲਾਰੇ’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਕੇ ਰਿਆਸਤੀ ਕਲਚਰਲ ਅਕਾਡਮੀ ਵੱਲੋਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਕਾਲਰ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੇ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੭੭ ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ’ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ੨ ਜੂਨ, ੧੯੭੭ ਈ: ਨੂੰ ਪੰਝੀ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ’ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕੀਤੇ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਦਿਲੋਂ-ਬ-ਜਾਨੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਦੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਈ! ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਆਸਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮਹੱਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬਦਨਾਮ ਧੱਬਾ ਧੋਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕਰਾਂਗਾ,

ਜਦ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਣਖੀਲੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ 'ਚੋਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਤਹਿਰੀਕ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਦਿਲ 'ਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ।

ਫਿਰ ਜੋ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਂਜ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਹ-ਏ-ਰਵਾਂ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਹਿਰ ਚੱਲਦੀ, ਤਾਂ ਕਈ ਸੱਜਣ ਸੋਡਾ-ਵਾਟਰ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਫਿਰ ਮਹੰਤ ਪੜੇ ਦੀਆਂ ਹਾਕੀਆਂ, ਲਾਠੀਆਂ, ਹੂਰਿਆਂ, ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਠੰਡੇ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ। ਕਈ ਭੁੱਲੜ ਵੀਰ ਮਹੰਤ ਪੜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਐਸੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਮਹੰਤ ਪੜੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ “ਮੈਨੂੰ ਕੀ” ਆਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਮਹੰਤ ਪੜੇ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਪਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਲੀਡਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ, ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਟੇਜ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਈ, ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ, ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਾਣ ਜੀ, ਸ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬੋਰਡ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਉਤਰ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕਰ ਕੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮਹੰਤ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਲਾ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ੧੩ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੭੦ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਹੁੰਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਭਰਾਵਾਂ, ਭਤੀਜਿਆਂ, ਕੁੜਮਾਂ ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਅਣਖੀਲਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਹੀ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਇਹ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ, “ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਹੰਤ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੀ ਮਹੰਤੀ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ

ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਸਾਰਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ, ਗੋਲਕ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲੈਣਾ ਪਰ ਸਿਰਫ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹੀ ਨਾ ਬਣਨਾ, ਇਹ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਸੰਤਸ਼ਾਹੀ ਹੈ? ਫਿਰ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਾਤਾ ਭਾਗ ਭਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਤੇ ਝੂਠ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ ਐਸ਼ ਮੁਕਾਮ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਇਸ ਹੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੇ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਹੀ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ, “ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਤਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਤਕ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ। ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ! ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ! ਤੁਸੀਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰੋ, ਝੂਠੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਪਾਲੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਤਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਤਕ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਲੜਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਮਹੰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਾਲੀਆਂ ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਪਰ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਮੇਰੀ ਹੀ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ, ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਮਰਾਂਗਾ” (ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਰਮ ਵੀਰ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ੧੬ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੭੦, ਜਿਲਦ-੬, ਨੰਬਰ-੧੦)

ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਰਮ-ਵੀਰ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੁਮਾਰੇ ਵਿਚ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਹੀ ਸਨ। ਜਿੰਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਹੀ ਸਨ। ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸੰਗਰਾਥ ਤੇ ਹਰ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ੧੬ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਤੇ ਹਰ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਤਹਿਰੀਕ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਗਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਰਗਰਮ ਸਾਥੀ ਕਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਚਲੇ ਗਏ, ਇਹ ਘਾਬਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਣ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੂੰਏਂਧਾਰ ਤਕਰੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਦਾਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਉੱਥੇ 'ਕਰਮ ਵੀਰ' ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ, ਕਿਤਾਬਚੇ ਤੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ

ਸੁਧਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬੋਰਡ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ‘ਕਰਮ ਵੀਰ’ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ’ਤੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਨੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। “ਰਾਤਿ ਦਿਵਸ ਕੇ ਕੂਕਨੇ ਕਬਹੂ ਕੇ ਸੁਨੈ ਪੁਕਾਰ” ਅਨੁਸਾਰ ਘਰ-ਘਰ ਅੰਦਰ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਨੇ ਸਟੇਟ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੯੭੩ ਈ: ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ! ਉਹ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ੧੯੭੬ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ‘ਕਰਮ ਵੀਰ’ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਧੜਕ ਤਰਜਮਾਨ ਸੀ, ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰ ‘ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ’ ਤੇ ‘ਕਰਮ ਵੀਰ’ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਭਾਗ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਆਸਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਧਰਮ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੇਗਰਜ਼ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਲਾਭ ਤੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸ. ਹੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ੧੯੨੪ ਈ: ਤੋਂ ੧੯੨੯ ਈ: ਤਕ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕੀਤੀ। ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਾਧ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ’ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤਕਰਾਰਿ ਹੱਕ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵੀ ਦਾਇਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਸਿੱਖ ਜਿਥੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੁਰਬਲ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਗੁਰਬਤ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਸ. ਹੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਬੇਇਜ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸੂਝਵਾਨ ਸਨ।

ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ

ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ੨੦੦੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਤਹਿਰੀਕ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਭਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਦਣਾ ਪਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਰਨ ਅਸਥਾਨ ਬੇਰਵਾ ਵਿਖੇ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ੧੯੪੩ ਈ: ਨੂੰ ਦੋ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੰਥਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤੇ ‘ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਕਰੋ’ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਭਰ ਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ ਕਰਵਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਤਦ ਤਕ ਤੀਕ ਅਰਾਮ ਨਾ ਕਰਨਗੇ ਜਦ ਤੀਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਿਰ ਤਲੀ ‘ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ, ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਬਦਨੁਮਾ ਧੱਬਾ ਰਿਆਸਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਧੋਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਦੀ ਭਾਣਜੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਰ ਕਈ ਸੱਜਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਉਹ ਜਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ ਜਾਂ ਮਹੰਤ ਦੇ ਹਾਮੀ ਬਣ ਗਏ।

ਇਸ ਪੰਥਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬੇਰਵਾ, ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਘੁੰਡੀ ਬੇਰਵਾ, ਸ. ਉੱਕਾਰ ਸਿੰਘ ਜੈਲਦਾਰ ਸੋਗਾਪੁਰਾ ਬਡਗਾਮ, ਸ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤਲਾ, ਮਾਸਟਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਰੈਂਕੀ ਪੁਰਾ, ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਨਰ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ, ਮਾਸਟਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਨਾ ਬਡਗਾਮ, ਸ. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤਰੀ ਇਛਾਹਾਮਾ, ਬੇਰਵਾ, ਸ. ਰੰਗੀਲ ਸਿੰਘ ਭਟਪੁਰਾ, ਸ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਚਰਾਲੀ ਘੁੰਡੀ, ਸ. ਸਨਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਜੈਲਦਾਰ ਗਡਾ ਪੁਰਾ, ਸ. ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਸਈਮੂ, ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨਲੂਛੀ, ਗਿਆਨੀ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਅਭਿਆਲ, ਸ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੁਕਤ, ਜੰਮੂ, ਸ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇਗ, ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਸ. ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਜ਼ਬੁਗ ਆਦਿ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਾਣ ਜੀ, ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ

ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਇਸ ਸੁਆਗਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗਏ। ਪਰ ੧੯੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਗਾ ਬਲ ਅਨੰਤ ਨਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾਉਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਭਾਰੀ ਉਲਝਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੂਜੀ ਤਹਿਰੀਕ ਕੁਝ ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਝਗੜਾ ਉੱਥੋਂ ਦਿਆਂ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਦੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੋਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ੇਰਗੜ੍ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦਾ ਤੀਜਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਤਹਿਰੀਕ “ਮਹੰਤ-ਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਕਰੋ” ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ। ਗਿਆਨੀ ਕੋਮਲ ਜੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ੧੯੪੭ ਈ: ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ੩੫ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਗਲ ਕਟਵਾ ਕੇ ਧਰਮ, ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਪੱਤ ਬਚਾ ਕੇ ਜੂਝ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੰਥ ਰਤਨ ਅਕਾਲੀ ਕੋਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ੧੬ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਭਾ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਵਾ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਭਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਚੱਜ ਆਏ, ਉੱਥੇ ਕਵੀ, ਰਾਗੀ ਤੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੪੭ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂ, ਲੀਡਰ ਤੇ ਵਰਕਰ ਧਰਮ ਅਣਖ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਚਲਦਾ...

ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਕੌਮ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ

-ਬੀਬੀ ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ*

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਬਦਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ੧੭੧੮ ਈ: ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਬਦਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇਕ ਮਿਸਲ ਦੇ ਮੋਢੀ ਤੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸਨ। ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਬਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਭਾਈ ਬਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਬਦਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪੱਕੇ ਨਿੱਤਨੇਮੀ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉੱਥੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੋ-ਤਾਰੇ ਨਾਲ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਭੋਲਾ-ਭਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਖਿਡਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਣੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸਿਖਾਈ। ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਗਣਿਤ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ਆਪ ਸੱਤ ਸਾਲ ਰਹੇ।

੧੭੨੯ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮਾ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਜੇ ਆਪ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਬੜੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਇਕ ਕਿਰਪਾਨ, ਇਕ ਢਾਲ, ਕਮਾਨ ਭੱਤਾ ਤੀਰਾਂ ਦਾ, ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਚੋਬ ਦਿੱਤੀ। 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼'

*ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕੋਰਸ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋ.ਗੁ.ਪ੍ਰ.: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੮੧੪੬੬-੫੦੪੪੯

ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਰਜ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭੈਣ-ਭਣੇਵੇਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਏ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਰਾਤ ਰੁਕ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸੰਗਤ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਰਸ-ਭਿੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਸ-ਭਿੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨਿਹਾਲ ਹੋਈ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ।

ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਲੜਕਾ ਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੁਥਲੀ ਹੈ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ, ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਕੇ ਮਾਤਾ ਆਪ ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ ਵਿਖੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੀਤ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਗਏ। ਆਪ ਹਰ ਵਕਤ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕਈ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ‘ਨਵਾਬ’ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਇਕ ਦਿਨ ਤੈਨੂੰ ‘ਬਾਦਸ਼ਾਹ’ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ੬੦-੭੦ ਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਪਠਾਣ ਕਾਬਲ ਵੱਲੋਂ ਆ ਕੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦੇ, ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜਾ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ੧੭੩੨ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਿੱਸਦਾ। ੧੭੪੦ ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਾਦਰ

ਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਥਰਾ, ਬਰਿੰਦਾਬਨ, ਆਗਰਾ, ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਲੁੱਟਾਂ-ਮਾਰਾਂ ਕਰਦਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਦਲ ਲੈ ਕੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫੌਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਜੋ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸੀ ਸਾਰਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਵਾਪਸ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਹਨ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਮੇਰੇ ਬੰਬਰ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਮਾਸ ਖੋਹਣ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ? ਤਾਂ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅਜਬ ਢੰਗ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਸੌ ਨਾਲ ਪੰਜ ਮੱਥਾ ਡਾਹ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਰੱਬ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਗੈਂਡੇ ਵਾਂਗੂ ਆਪੇ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੰਥ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੁਲਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।

੧੭੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ। ਜਸਪਤ ਰਾਇ ਜੋ ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਫੜ ਕੇ, ਮਰਵਾ ਕੇ ਸੂਬੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਨਾਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸ. ਅੱਘੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਜਸਪਤ ਰਾਇ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਕਾਹਨੂਵਾਨ ਦੀ ਛੰਭ ਵਿਚ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜਾਹ-ਓ-ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਛੋਟਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੭੪੮ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸਲਾਬਤ ਖਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਲਾਬਤ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਕਈ ਪਰਗਣੇ ਆਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਏ। ੧੭੫੨ ਈ: ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ੧੧ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ, ਜੋ ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਨੇ ਬਿਜੈ ਖਾਂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਢਵਾ ਕੇ ਜਲ ਭਰਿਆ ਗਿਆ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਜਲੰਧਰ 'ਚੋਂ

ਕੱਢ ਕੇ, ਨਾਸਰ ਦੀਨ ਨੂੰ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ੧੭੫੬ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਮਦਦ ਵਿਚ ਨਾਸਰ ਦੀਨ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਕਰ ਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੁਲਕ ਵਾਪਸ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਨਾਸਰ ਦੀਨ ਨੇ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਢਾਹਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

੧੭੫੭ ਈ: ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਤੇ ਛੇਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫਤਿਹ ਪਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਮਰਦ ਤੇ ਬੱਚੇ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬਿਆਸ ਟੱਪ ਕੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਘਰੀਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਨੇਕ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ।

ਬੀਕਾਨੇਰੀਏ ਤੇ ਜੈਸਲਮੇਰੀਏ ਦਾ ਆਪਸੀ ਝਗੜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਤੁਰ ਪਏ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸੁਲਾਹ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।

੧੭੬੧ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਹਾਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਕੌਮ' ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ 'ਤੇ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਸੀ:-

“ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਦਰ ਜਹਾਂ ਬਫਜ਼ਲੇ ਅਕਾਲ।”

(ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਫਜ਼ਲ ਨਾਲ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ)

“ਮੁਲਕ ਐਹਮਦ ਗਿਰਫਤ ਜਸਾ ਕਲਾਲ”

(ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁਲਕ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ)

੧੭੬੨ ਈ: ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਨੇੜੇ ਕੁੱਪ ਰਹੀੜੇ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਏ, ਡੱਲੇਵਾਲੀਏ, ਨਿਸ਼ਾਨਾਂਵਾਲੀਏ, ਨਕੱਈ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਘਨੱਈਏ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਕੇ ਬੜੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ:

-ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਏਹ ਹੋਤ ਥੇ ਥੰਨੇਵਾਲ।

ਤਿਨਕੋ ਸਭ ਸਿੰਘਨ ਕਹਯੋ ਇੱਕ ਰਲੋ ਬਹੀਰੇ ਨਾਲ।

-ਜਸੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਦ ਸਿਆਣੇ। ਤਿਨ ਸੁਣ ਐਸੇ ਬਚਨ ਬਖਾਣੇ।

ਮਿਸਲ ਵੰਡ ਅਬ ਕਬਹੂ ਨ ਪਾਵੇ। ਰਲ ਮਿਲ ਖੜ ਤੁਰ ਪੰਥ ਬਚਾਵੇ। ੫੨।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ੨੨ ਫੱਟ ਲੱਗੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹੇ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਖਾਏ ਬਾਈ ਘਾਇ। ਤੋਂ ਭੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੜਤੇ ਜਾਇ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ- ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਐ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ! ਦੋ ਹੱਥ ਵਿਖਾ ਜਾ ਇਹ ਮੌਕਾ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ ਤੇ ਝੱਟ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ।

੧੭੬੪ ਈ: ਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਰਹੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਜੈਨ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਜੋ ਅਬਦਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਢਾ ਕੇ, ਸਫਾਈ ਕਰ ਕੇ ਜਲ ਪੁਆਇਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਹਿ ਕੇ, ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੱਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਨਾਲ 'ਤੇ ਵਸਾਇਆ। ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

੧੭੬੮ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵੈਸਾਖੀ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਲੜਕੀ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਖਾਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਅੱਗੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਲੜਕੀ ਲਿਆ ਕੇ ਵਾਪਸ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੋਂ ਮੇਰਠ ਦੇ ਜ਼ਾਬਤਾ ਖਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ 'ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਖੁਰਜਾ ਵਿਖੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ।

ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੂਜਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਤਖਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਹਿਰਾਇਆ ਤੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

੧੭੬੯ ਈ: ਵਿਚ ਕੋਟ ਮਹਿਤਾਬ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਉਲੀ ਬਣਵਾਈ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਊ-ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਗਊ-ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਪੰਨੂਆਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਰਾਇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਰਾਇ ਨੂੰ ੩ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਫਤਿਆਬਾਦ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪਿੰਡ ਤੁੰਗ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਕੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ੧੮੪੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਸੰਨ ੧੭੮੩ ਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪੇਟ ਦਰਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਰ ਮੰਨੂ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਨਾਲ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਫਤਿਹ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮੇ। ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜ਼ਖਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਰਤਾ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਲਿਤਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਗਿਆ, ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਿਗਲ ਵਜਾਏ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਪਾਸੋਂ ਪੰਥ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਈਸਾਂ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

੧. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ: ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

੨. ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਭੰਗੂ): ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

੩. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ: ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖ: ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ

—ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਮਦੀਨੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਈਰਾਨ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਲਖ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਬੁਲ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਕਾਬੁਲ ਵਿਖੇ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਜਾਣ ਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚੌਕਸ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਰਾਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੁਭ ਅਮਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਪਾਨ ਚੌਕ ਜੁੱਬਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾਦਿ-ਮਹਿੰਮਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਢਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।”^੧ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ ਜੀ ਆਦਿ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਕਾਬੁਲ ਵਿਖੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਰਤੇ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵੱਸੋਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਮੰਜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਬਢਿਲੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਮੱਕੇ ਵੀ ਇਕ ਮਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।^੨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮੇਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ

*ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ; ਮੋ: +੯੧੯੮੭੨੦-੭੪੩੨੨

ਗਿਣਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਬਖਤ ਮੱਲ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਾਬਲ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚੌਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ, ਹੇਰਾਤ, ਇਰਾਨ, ਗ਼ਜ਼ਨੀ, ਬੁਖਾਰਾ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ, ਝੰਗ ਸਿਆਲ, ਤਲੰਬਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਭ ਗਏ ਨਿਜ ਨਿਜ ਠਾਮ ਕੀਨਾ ਗੁਰੂ ਜੋ ਅਸ ਕਾਮ।

ਲਿਖ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਪਠ ਦੇਤ ਭੇ ਸਭ ਦੇਸ ਦੇਸਨ ਠਾਮ।

ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਹਰਾਯਤ ਐਰਾਨ ਗਜ਼ਨੀ ਜਾਨ।

ਬੁਖਾਰਾ ਪਿਸ਼ੋਰ ਪਛਾਨੀਐ ਕਸ਼ਮੀਰ ਔ ਅਤਿ ਗ਼ਾਮ।

ਡੇਰਾ ਦੁਤ ਮੁਲਤਾਨ ਔ ਪੁਨਿ ਦੇਸ ਪਸਚਮ ਜੋਇ।

ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਤੇ ਆਦਿ ਲੈ ਪੁਨਿ ਸਿੰਧ ਤਟ ਪੁਰ।

ਪੁਨਿ ਬੀਜ ਆਹ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਜੋ ਬਰਖ ਆਵੈ ਨੀਤ।

ਪੁਨਿ ਝੰਗ ਆਹ ਸਿਆਲ ਜੋ ਤਿਹ ਰਹੈ ਸਿਖ ਸੁ ਨੀਤ।^੩

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਥੇ ਵੱਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਾਇ

ਸਰਬੱਤ ਸੰਗਤ ਕਾਬਲ ਗੁਰੂ ਰਖੈ ਗਾ;

ਤੁਸਾਂ ਉਤੇ ਅਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ।

ਤੁਸਾਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈਣਾ;

ਕੇਸ ਰੱਖਣੇ . . . ਇਹ ਅਸਾਡੀ ਮੋਹਰ ਹੈ।

ਕੱਛ ਕਿਰਪਾਨ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ;

ਸਰਬ ਲੋਹ ਦਾ ਕੜਾ ਹੱਥ ਰੱਖਣਾ; ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ

ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨੀ; ਸਰਬੱਤ ਸੰਗਤ

ਅਭਾਖਿਆ ਦਾ ਕੁੱਠਾ ਖਾਵੈ ਨਹੀਂ; ਤਮਾਕੂ ਨਾ

ਵਰਤਨਾ ਭਾਦਨੀ ਤਥਾ ਕੰਨਿਆ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੌਂ
 ਮੇਲ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਮੀਣੇ, ਮਸੰਦੀਏ, ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਕੀ
 ਸੰਗਤ ਨ ਬੈਸੇ; ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ . . . ਵਾਹਿਗੁਰੂ
 ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਪਨਾ; ਗੁਰੂ ਕੀ ਰਹਿਤ
 ਰੱਖਣੀ . . . ਸਰਬੱਤ ਸੰਗਤ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ।

(ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦, ਜੇਠ ੨੬, ਸੰਮਤ ੧੭੫੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਸਪੂਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਰ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵੱਧਦੇ ਇਕੱਠ ਨੇ ਇੱਥੇ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬੁੰਗਾ ਕਾਬੁਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਇੱਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਹਮਲਾਵਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਇਥੋਂ ਧਨ-ਮਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਮੌਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਨ-ਮਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਬਚਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜੇਤੂ ਹੋਣ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਵੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਜੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਸੱਚ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਤਿਪੱਖੀ ਸੰਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ

ਨਿਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਦੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਰਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਧਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਥੰਮ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਗਠਜੋੜ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਪਲਾਇਨ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਵਪਾਰ-ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਉਹ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪਲਾਇਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬੋਬੀ ਸਿੰਘ (ਬਾਂਸਲ) ਨੇ ਇਕ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਇਕ ਲੈਕਚਰ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿੱਖ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਗਜ਼ਨੀ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਪੁਰਬ ਮੌਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਹਰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਸਰਦੇ-ਪੁੱਜਦੇ ਸਨ ਉਹ ਉਸ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਿੱਖ ਪਾਣੀ ਦੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਭਰਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਤਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਜ਼ਬਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੂਰੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਵਿਚ ਦਿਖਾਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ, ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਤਿਤ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਰਤਕ ਦਾ ਅਗਨ ਭੇਟ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੂਝ ਰਹੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਬਤ-ਸੂਰਤ ਚਿਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਬਰੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਉਲੀਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ :

੧. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਸਫਾ ੫੪

੨. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਖੰਡ-੧, ਸਫਾ ੨੧੫; ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ ੧, ਅੰਸੂ ੫੫, ਸਫਾ ੧੫੫੯.

੩. ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦, ਸਫਾ ੧੪੦.

ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਫ਼ੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ

-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਧੂਰੀ ਦਾ ਘਨੌਰੀ ਕਲਾਂ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਚਾਹਲ' ਵਸਦਾ ਸੀ। 'ਚਾਹਲ' ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਅਗਰਸੈਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਅਗਰਸੈਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ— ਚਾਹਲ, ਛੀਨਾ, ਚੀਮਾ ਤੇ ਸਾਹੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਅਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ ੧੮੯੩ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਹ ਦੰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਰਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਜਿੰਦਰਾ ਯਤੀਮ-ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੋਟਰ-ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਟਰ-ਗੱਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮੋਟਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਡਰਾਇਵਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਮੋਟਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਡਰਾਇਵਰ ਭਾਈ ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ, ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਧਰਮ-ਕਾਰਜਾਂ ਵੱਲ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਠਹਿਰਾਓ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ

*ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ

ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਗੁਰੂ-ਘਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਘਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਘਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੋਟਰ-ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਾਈਕਲ ਖਰੀਦਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾ ਬਾਅਦ ਪਟਿਆਲੇ ਪਰਤੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੋਈ। ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਕੈਮਰਾ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਕੈਮਰੇ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਇਹ ਜਿਸ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਤਾਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੋਟ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਅ-ਦਰ-ਪੜ੍ਹਾਅ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਤਾਰਦੇ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੇ।

ਸੰਨ ੧੯੩੫ ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਤਾਰਦੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੰਨ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਸੋਖਲੇ(ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜਾਣਦਾਰ ਪਾਸ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਬੰਦੂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਲੀ ਕੱਢਦਿਆਂ ਬੰਦੂਕ ਚੱਲ ਗਈ ਜੋ ਪਾਸ ਹੀ ਬੈਠੇ ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੱਗੀ। ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਹੁਤ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਤਸਵੀਰਾਂ 'ਪੰਜਾਬ ਡਿਜੀਟਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੈਬਸਾਇਟ 'ਤੇ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਸ. ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡ-ਅਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣਗੀਆਂ। ■

ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ

—ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ*

ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ— ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ।

ਰ. ਕ. ਦਾਸ ਦੀ ਬਰਲਿਨ ਤੋਂ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ, 'ਸ਼ਾਂਤ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ' ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਉਤਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਪੱਤੀ ਲਹੀਆਂ ਕੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ ਤਰਨਤਾਰਨ)।

ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੮੭੦ ਈ: ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕੱਦ ੬ ਫੁੱਟ ੪ ਇੰਚ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ-ਸੁਣੱਖੇ ਜੁਆਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ ੨੦ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵੇਖਦੇ ਕਿ ਉਮਰ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਵਾਨ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੀਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਫਿਰ ੧੮੯੫ ਈ: ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੇਖੀ। ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਪੁੱਜਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੀਬੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖਿਲਾਫ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਾਂ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਤੇ ਫਿਰ ਅਸਟੋਰੀਆ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਆਰਾ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਅਖੌਤੀ ਮਿਰਾਸੀ ਔਲਾ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਦੋ ਗੱਗੇ ਬੂਏ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਗਏ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ ੧੯੦੩ ਈ: ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੩੪ ਵਿਅਕਤੀ ਗਏ ਸਨ, ਫਿਰ ੧੯੦੪ ਤੋਂ ੧੯੦੫ ਈ: ਤਕ ੪੫ ਵਿਅਕਤੀ ਗਏ। ਫਿਰ ੧੯੦੬ ਈ:

*ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਇੱਥਣ ਕਲਾਂ, ਝਬਾਲ ਰੋਡ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੭੮੦੬-੩੫੧੯੭

‘ਚ ੩੮੭ ਤੇ ੧੯੦੭ ਈ: ਤਕ ੨੧੨੫ ਅਤੇ ਫਿਰ ੨੬੨੩। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੯੧੧ ਈ: ਤਕ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ-- ਇਕ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜਲਾ ਇਲਾਕਾ, ਦੂਜਾ ਔਰੇਗਨ ਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਦਰਿਆ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੋਰਟ ਲੈਂਡ, ਸਿਆਟਲ, ਅਸਟੋਰੀਆ ਆਦਿ ਤੇ ਤੀਜਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ, ਵੈਨਕੂਵਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦਾ ਕੰਮ, ਰੇਲਾਂ-ਪਟੜੀਆਂ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਆਰਾ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਲੋਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ-- ‘ਦ ਸਨ’ ਤੇ ‘ਸ਼ੋਲਕ’ ਨੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਈ। ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੱਖੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ‘ਇੰਡੋ ਅਮਰੀਕਨ’ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਹਿਲ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸੁਸਾਇਟੀ ੧੯੦੯ ਈ: ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਗਈ ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾ ਗਈ। ਸਭ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ।

ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ, ਜੋ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ (੯੦ ਸਾਲ) ਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਗਵਰਨਰੀ ਟੈਕਸਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਬਰਕਲੇ ਵਿਖੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ-- ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਗਵਰਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਵਾਪਸ ਦੇਸ਼ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ-ਕਾਰੇ ਲਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੂਵਮੈਂਟ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ੧੨-੧੨ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪਾਰਟੀ ਫੰਡ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਗਵਰ’ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ-ਦਿਨ ਰਾਤ ਇੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ‘ਯੁਗੰਤਰ ਆਸ਼ਰਮ’ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਬੀਬੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਰਤਨ ਕੌਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਸ. ਊਧਮ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਹਰਿਦਿਆਲ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਬਾਬਾ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ

ਦੇਹਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਸਿਰਲੱਥ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾ ਇੰਡੀਅਨ ਸੀ ਜੋ International Workers of the World (I.W.W) A union that welcomed all the workers ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ।

ਬੀਬੀ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ੩੦ ਸਿੱਖ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਬੀਬੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਭਰ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਪਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਸ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਅੱਗੇ ਸਾਲ ਭਰ ਦਾ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਲਈ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਮਾਇਕ ਕਸ਼ਟ ਵਿਚ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਜ਼ਬਾ ਇੰਨਾ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ੧੨ ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਬੁੱਧ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਜਥੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਫ਼ੋਟੋ ਜੋ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਆਸ਼ਰਮ ਪ ਵੁੱਡ ਸਟਰੀਟ ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ੋਟੋ ਵਿਚ ਸ. ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਗਲ, ਸ ਦਸੋਂਦਾ ਸਿੰਘ (ਮਾਨ), ਸ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੂਤ ਮਾਜਰੀਆ, ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ (ਢਿੱਲੋਂ) ਸੁਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ, ਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡੁਲਟਾ ਅਤੇ ਸ. ਦੂਲਾ ਸਿੰਘ ਖੇੜਾ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ੋਟੋ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੨੪ ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਜਥਾ ਤੁਰਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਵੱਖਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ? ਉਸ ਸੁਆਰਥੀ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ? ਕਿਵੇਂ ਚੀਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਪੈਦਲ ਤੁਰੇ? ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹੜੇ ਜਫਰ ਜਾਲੇ? ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ? ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਕੀ ਸੀ? ਇਤਿਆਦਿ।

ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਬੀਬੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਸੀ, ਜੋ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਜੋੜੀ ਦੇ ਸਨ।

ਸਫਰਨਾਮਾ:

ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ

-ਸ. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ*

ਸਾਡਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ? ਇਹ ਵੀ ਅਨੌਖੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਲੇਖ "ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਦੋ ਪਿੰਡ" ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ, ੨੦੧੪ ਈ: ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਘੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਵਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਤੋਂ ਸ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਲਵਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਅਲਵਰ ਵੀ ਬਾਘੌਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦਸੰਬਰ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਂਗਾ। ੨੫ ਦਸੰਬਰ, ੨੦੧੪ ਨੂੰ ਅੱਤ ਦੀ ਠੰਡ ਅਤੇ ਪੁੰਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਬਲਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਅਲਵਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਸੁਹਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਕੱਟੀ, ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਪਾਂਵਟੇ ਕੱਟੀ। ਪਾਂਵਟੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਜੋ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬਜਾਜੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੁਰਮੁਖ ਪਰਵਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਾਂਵਟੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਂਵਟਾ (ਪਾਂਵਟਾ, ਦਿੱਲੀ-ਜੈਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਕੋਟ ਪੂਤਲੀ ਤੋਂ ੨੦ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਪਾਂਵਟੇ ਤੋਂ ੨੬ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜੈਪੁਰ ਵੱਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੋਂ ਜੈਪੁਰ ੬੦ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ) ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ, ਜੋ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਅਜੀਤਗੜ੍ਹ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸਿੰਘਾਂ, ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲੰਗੋਆਣਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੱਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਲਵਰ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਅਜੀਤਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਅਜੀਤਗੜ੍ਹ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ੨੦ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਸ਼ਾਹਪੁਰ-ਉਦੈਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਹੈ। ਅਜੀਤਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਕਾਫੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ

*ਦੌਲਤਪੁਰਾ ਨੀਵਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ। ਮੋ: +੯੧੯੪੬੩੧-੦੯੮੮੮

ਪਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਇੱਥੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ੨੦ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੇ ਕਾਂਵਟ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਾਂਵਟ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ, ਗੜ੍ਹ ਬਕਨੇਟ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ-ਨੁੰਮਾ ਇਮਾਰਤ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਕਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠ ਇਕ ਵੱਡ-ਅਕਾਰੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੀਲਾ ਪਟਕਾ ਬੰਨਿਆ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਾਬੇ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸਦੀ ਔਲਾਦ ਜੈਪੁਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਾਂਵਟ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਕਾਂਵਟ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੇਟ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਵਟ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਹਨ- ਇਕ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਰੇਵਾਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿੱਤਨੇਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰਾ ਘਰ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਭਰਤ ਲਾਲ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਸ਼ੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਵਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ੨੭ ਦਸੰਬਰ, ੨੦੧੪ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਮਾਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ੪੦ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਇੱਥੇ ਇਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅੱਜ ਤੋਂ ੮੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਾਈ ਗੀਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਈ ਗੀਤਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ੬ ਵਿੱਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ੨੦ ਸਾਲ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਗੁਜਰ ਗਏ, ਫਿਰ ਇੱਕ ਭਾਈ ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਆਇਆ, ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਵੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਫਤਿਹ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜੋ ਮਾਈ ਗੀਤਾ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਸੰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਘਰ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਢਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ

ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਆ ਕੇ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਲਵੇ। ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ੧੫-੨੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਛੇ ਵਿੱਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਇਆ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਲਵਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ, ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੂਵੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲਈ, ਫਿਰ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਕੇ ਅਲਵਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੋਂ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਕੇ ਅਲਵਰ ਲਈ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੜਕ ਮੁੜਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਜੋ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ੨੦੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਣਗੇ। ਇੱਥੋਂ ਸਰਿਸਕਾ ਦੀ ਜੰਗਲੀ ਰਖ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ, ਲੁੰਬੜੀ, ਬਾਰਾਂਸਿੰਘੇ, ਰੋਜ ਤੇ ਹਿਰਨ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਤ ੭ ਵਜੇ ਅਲਵਰ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ।

ਅਲਵਰ ਵਿਚ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ੧੪੩- ਅਦਰਸ਼ ਕਾਲੋਨੀ, ਦਊਦਪੁਰ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ-ਲੰਮੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖ ਹਨ, ਜੋ ਤਕਰੀਬਨ ੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਬੇਟਿਆਂ ਨਾਲ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦਾ ਬਿਜਨਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਇਕੱਠਾ ਹੈ, ਨੂੰਹਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਆਗਿਆਕਾਰ ਤੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ੯੫ ਸਾਲਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਤੇ ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਹੈ।

ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਪੋਰ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ‘ਬਹੱਸ’ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਰਲ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ‘ਮਸਕੀਨ ਜੀ’ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਨ, ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮਨਮੋਹਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ‘ਮਸਕੀਨ ਜੀ’ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕੀਤਾ।

ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀ ਵੀਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ ਅਤੇ ਧਰਾਤਲ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਘੱਟ ਹੀ ਖੋਜਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਰਸਰੀ, ਢੁੰਘੀ ਨਹੀਂ।

ਬਹੁਤੇ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਅਗਲੀ ਫੇਰੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਗੱਡੀ, ਇੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ੩੦,੦੦੦ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਕੈਮਰੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਗੱਡੀ ਦੀ ਆਫਰ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗੱਡੀ ਲੈ ਜਾਓ, ਅਸੀਂ ਕਚਿਹਰੀ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਡਰਾਈਵਰ ਲਈ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰੌਤਾ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਮਿਲ ਗਏ ਜੋ ਨਿੰਤਨੇਮੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਥਾ-ਵਾਚਕ ਵੀ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਕੁਝ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕੁਝ ਸੰਗਤ ਪਾਸੋਂ ਸੇਵਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਭੈਣ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ੨੪ ਫਰਵਰੀ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਅਲਵਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਯਾਤਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ 'ਕੇਵਲ' ਪਿੰਡ ਫਿਰ ਝੋਰੜ ਰੋਹੀ, ਝੰਡਾ ਕਲਾਂ, ਪੌੜ ਸਾਹਿਬ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਸਰਸਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਵੇਰੇ ਸਰਸੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਧੂ ਸੰਘਾਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਸਾਣਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਸਾਣੇ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇਖੀ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਠਾਕੁਰ ਪਰਦੂਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਜੋ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉੱਪਰ ਬੁਲਾਉਣ ਤੋਂ ਜਾਂ ਆਪ ਥੱਲੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਹੋਏ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸਨ ਉਦੋਂ ਇਹ ਹਵੇਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਿਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਨ, ਜੋ ਨਦੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੱਖਣ ਦੀ ਬਾਹੀ 'ਤੇ ਮੰਦਰ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਓਥੇ ਪੁਰਾਣਾ ਖੂਹ ਵੀ ਹੈ। ਠਾਕਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ, ਅੱਜ ਵੀ ਕੱਚਾ ਰਸਤਾ ਨੌਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੀਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੌਹਰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਨੌਹਰ ਜਾ ਕੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ, ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ,

ml bxvel qysrdw hrl is is nw pMq ikBn l w j qSl dy
prvw ivcBhxm jDwW kYvS pWwj l f iml y aMpsBnsn ipqw
j l dyAvm Aqyho gl VwIAWj aMbl bMivc cl IAWw hIAW
sn[srdw hrl is is nB nyeh dwAvwklqwik guj l Bdry
geysn[aMkhwik Bdryj w sb swypR aMdyBqlj yps
hn j ogudAwwis sBwBw r wivc g dl sywkr dwh y nB qbl
cl AslNsbwswb qyPr calphMkyr w kt l Agl yidn cal
qbc l kyk Wt s. skdy is pws r w kt l qyas qbbwAd bYw dy

ਪਾਸ ਭੀਮ ਡੂੰਗਰੀ ਕੀਚਕ ਵਧ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੂਵੀ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਤ ੨੮ ਫਰਵਰੀ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਅਲਵਰ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਕੱਟੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਲਵਰ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ। ੫ ਅਤੇ ੬ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਤੀਜਾਰੇ ਵਾਲੇ ਬਾਘੋਰ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਮਹਿਲ, ਹਵੇਲੀਆਂ, ਠਿਕਾਣੇ, ਤਲਾਬ, ਬਾਗ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਆਦਿ ਦੇਖੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਨ ‘ਗੁਰ ਸੋਭਾ’ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ੮ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ’ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਅਲਵਰ ਤੋਂ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਹੁੰਦੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੁਰੂ ਪਹੁੰਚੇ। ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਚੁਰੂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਦੇ-ਪੁਛਾਉਂਦੇ ਰਤਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਡੂੰਗਰਗੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬੀਕਾਨੇਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੀ ਮੂਵੀ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੁਚਾਮਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਂਬਰ ਝੀਲ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੁੜੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਦੋ ਮੰਜਲ ’ਤੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ, ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅਰਵਲੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੋਟਲ ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਚੱਲ ਪਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕੁਲੈਤ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਕੁਲੈਤ ਬੀਕਾਨੇਰ ਤੋਂ ੪੫ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ’ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਕੁਲੈਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਤੇ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਨੀਮ ਪੱਧਰਾ ਅਤੇ ੪-੪, ੫-੫ ਫੁੱਟ ਦੀਆਂ ਮਲ੍ਹੇਦਾਰ ਬੇਰੀਆਂ, ਕਿੱਕਰਾਂ, ਬਬੂਲਾਂ, ਜੰਡਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕੰਡੇਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਬੰਜਰ ਕਦੀਮ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਚਾਇਨਾ ਕਲੇਅ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੱਚੀ ਚੀਨੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੁਲੈਤ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਨੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤਲਾਬ ’ਤੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਲਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਾਬਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਲਈ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਮਰਾ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਵਣ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਇਕ ਪਟਵਾਰੀ ਸ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਲਾਬ ਦੇ ਆਸੇ-

ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਤਲਾਬ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਹਨ ਅਤੇ ਤਲਾਬ ਦੇ ਘਾਟ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੱਕੇ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੀਕਾਨੇਰ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਲੈਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਾਂ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੁਲੈਤ ਵੱਲ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਹ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਪਾਸ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ਕੁਲਾਯਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ‘ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:- “ਮਘਰੋਏ ਅਤੇ ਬਘੋਰ ਦੇ ਮੱਧ ਇਕ ਨਗਰ ਜਿਸ ਥਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਨਾਂਦੇੜ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ੧੨ ਦਿਨ ਬਿਰਾਜੇ ਹਨ।”

ਕੁਲੈਤ (ਬੀਕਾਨੇਰ) ਵਿਚ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਘਰ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਲੋਕ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਇੱਥੇ ੧੨ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁਲੈਤ ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਜਿੱਥੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ੧੨ ਦਿਨ ਰਹੇ ਹੋਣ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ’ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਘੜ-ਦੁਘੜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਚ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ੨੪-੨੫ ਦਿਨ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡਾਂ-ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਕਸਬਿਆਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਨੁਕਤਾ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦਾਦੂ-ਦੁਆਰੇ ਕਦੋਂ ਗਏ ਹਨ?

ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਘੋਖਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਭਗਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਕੀ ਹੈ?

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭ੍ਰਾਤਰੀ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਲੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਭਰਨਾ ਵੀ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਫਿਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਖਤ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀ ਭਰਾਵੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ

ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਇਵਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੌਲ-ਕਰਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਦੈਪੁਰ ਵਿਖੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਵਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਚਾਹੁਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸੈਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਾਈ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਣਾ ਅਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਚੰਦਰ ਕੁੰਵਰੀ ੨੫ ਮਈ, ੧੭੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ (ਉਦੈਪੁਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਰਾਇ ਬਹਾਦਰ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਔਝਾ, ਸਫਾ ੬੦੪) ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ੨੫ ਮਈ, ੧੭੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਦੈਪੁਰ ਹੋਣਗੇ।

ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸਾਡਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ-- ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ 'ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਲਿਖਤ ਜੋ ੧੭੧੧ ਈ: ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਚੌਦਵੇਂ ਅਧਿਆਇ (ਧਿਆਉ ਚੌਧਵਾਂ) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਰਵਾੜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਚੱਲੇ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਮਿਲੇ ਪਰ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲੇ? ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿੱਥੇ? ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਹੀਰ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਿਆਂ-ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਉੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਲਈ। ਜਦ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਘਾਟੀ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜੰਗ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਹੋਰ ਚੱਲ ਕੇ ਕ੍ਰੀਚਕ ਭੂਮੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਘੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਘੌਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਵੀ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਵੀ ਤੁਰਾਂਗੇ। ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਜੋ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਜਮੇਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਵੀ ਜੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

'ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡਾ ਦੂਜਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ, 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦' ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ। ਇਹ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ' ੧੭੫੧ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ੪੩ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ 'ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਤੀਜਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਜੋ ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦੀ ੧੭੭੬ ਈ: ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਪੰਨੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ

ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸਾਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੨੧ ਤੋਂ ੨੫ ਅਤੇ ਫਿਰ ੨੭ ਨੰਬਰ ਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਚੌਥਾਂ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ‘ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ’ ਜੋ ਭਾਈ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਿਕ ਦੀਆਂ ਸੰਕਲਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੋਥੀ ੧੭੯੦ ਈ: ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੩ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਕੌਰ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਕੱਤਕ ਸੂਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੪ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੇਵਲ ਗਾਂਊਂ, ਝੋਰੜ, ਝੰਡਾ ਤੇ ਸਰਸਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦੇ ਹੋਏ ਨੌਹਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਨੌਹਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪੋਹ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਕੁਲੈਤ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜੇ ਅਰਾਵਲੀ ਪਹਾੜੀ ਲੰਘੇ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਰਨੇ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਬਘੌਰ ਨਗਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਲਗਾ ਲਿਆ। ਬਾਘੌਰ ਨਗਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਬਾਦ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਜੈਜੋਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੁਆਇਆ। ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੫ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ‘ਤੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੬ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਜੈਤਰਾਮ ਦੇ ਡੇਰੇ (ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ) ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੫ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਤਮਾਦਪੁਰ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਨਰੈਣਾ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ‘ਤੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੬ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਜੈਤਰਾਮ ਨਾਲ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-- ਮਹੰਤ ਜੈਤਰਾਮ ਜਦੋਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਆਗੇ ਕਹਾਂ ਜਾਇੰਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਾ, “ਹਮਾਰਾ ਆਪਨਾ ਖਾਸ ਕਾਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੈ ਗੈਲ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਚਾਰੋਂ ਦਿਸ਼ਾ ਆਪ ਕੀਆਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰਾਖਨਾਂ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਮੇਂ ਨਾਂ ਜਾਨਾ। ਇਸੇ ਆਪਣੀ ਹੱਡਬੀਤੀ ਸੁਨਾਈ ਜੋ ਇਸ ਕੇ ਗੈਲ ਮਾਧੋਦਾਸ ਕੇ ਡੇਰੇ ਮੇਂ ਬੀਤੀ ਥੀ। ਇਸ ਕਹਾ ਮਹਾਰਾਜ! ਉਸ ਕੇ ਬਸ ਮੇਂ ਜੰਗਲੀ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਹੈ। ਉਸ ਏਕ ਖੂਬ ਸੂਰਤ ਪਲੰਘ ਬਣਾਇ ਰਖਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਹਾਂ ਸਾਧੂ ਫਕੀਰ ਜਾਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਸੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬਿਠਾਤਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਮੇਂ ਗੁਪਤ ਵੀਰੋਂ ਸੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਪਲੰਘ ਉਲਟਾਇ ਦੇਤਾ ਹੈ। ਪਲੰਘ ਉਲਟਾ ਹੁਆ ਦੇਖ ਬੈਰਾਗੀ ਉਨ ਕੀ ਹੰਸੀ ਉਡਾਤਾ ਹੈ, ਤਾੜੀ ਮਾਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੇ ਆਇਆ ਸਾਧੂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ

ਜਾਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਾ ਜੈਤ ਰਾਮ ਹਮ ਉਸੇ ਪਹਿਲੇ ਸੇ ਜਾਨਤੇ ਹੈਂ। ਉਹ ਹਰਦੁਆਰ ਕੰਨਖਲ ਕੇ ਮੁਕਾਮ ਮਿਲਾ ਥਾ। ਹਮ ਉਸਕੇ ਆਸ਼ਰਮ ਮੇਂ ਜਰੂਰ ਜਾਏਂਗੇ। ਹਮਾਰਾ ਬੈਰਾਗੀ ਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਮ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੭ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਰਬਦਾ ਡੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ ੧੦੮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਰਹਾਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ, ਜੋ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ‘ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦’ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੋ ੧੭੮੭ ਈ: ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ੧੮੨੩ ਈ: ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੋਥੀ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੌਵੀਂ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਕਰੀਬਨ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ‘ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ’ ਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਲ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ‘ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ’ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪੋਥੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੁਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਲਾਲੀ, ਮਗਰੋਧਾ ਤੇ ਕੁਲੈਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦਾ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਹੈ, ਜੋ ੧੮੪੧ ਈ: ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ੨੭ਵੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ੫-੭ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਸੋ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਠੀਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ੨੮ਵੀਂ ਸਾਖੀ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਮਾਧੋਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੇ ੩੬ਵੇਂ ਬੰਦ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਇਓ। ਸਤਿਗੁਰ ਮਹੰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜਰੀ (ਤਾਂ) ਖੁਆ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਆ ਗਏ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ

ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਇਕ ਚੇਲਾ ਭੇਜੇ, ਅਸੀਂ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਸੱਤ ਕਲਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਰਨੀਂ ਲਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਇੱਥੋਂ ਸਤਿਗੁਰ ੨੯ਵੀਂ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਕਬੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ’ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਂਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੪੩ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪਰ ਦੱਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪੜਾਅ ਉੱਘੜ-ਦੁਘੜ ਹਨ। ਕਵੀ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਕਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੋੜ ਕੇ ੮੫ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ‘ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਤ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਈ ਕੋਹ ਪੈਂਡਾ ਕਰ ਕੇ ਲਾਲੀ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਘਰੋਧਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁਲੈਤ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਅਗੇ ਸੰਤ ਰੇਣ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਗੁਰ-ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਜੋ ਸੰਨ ੧੯੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਦਸਮ ਮੰਡਲ’ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ੧੯੩੯ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ।

‘ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖਤਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ‘ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਧਰਾਤਲ ‘ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੇ ਰਸਤੇ ਠਿਕਾਣੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਸਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ (ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਲਵਰ) ਇਸ ਨਿਰਣੇ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਕਦੋਂ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ

(ੳ) ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸਿਰਫ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਸੀ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਰਵਾੜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਗਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਰਸਤਾ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਮਨੋਰਥ ਸੀ।

(ੲ) ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਵੱਲ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ

ਨੰਦੇੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਫਿਰ ਯਾਤਰਾ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਬਣੀ ਜਿਸਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਨੰਦੇੜ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

(ਸ) ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਇਕਰਾਰ ਮਨਾਉਣੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਭਰਾਵੀਂ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਦਾ ਇਕ ਸਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਬਚਨ ਪੂਰੇ ਕਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਸਿੱਧਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮਹੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧੋਦਾਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਗਏ ਸਨ।

(ਹ) ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੀਰਘ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਹਿਦੀਆਂ ਦਾ ਭੇਸ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਦੇ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਇੰਦੌਰ ਤੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪ ਮਾਰਵਾੜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰੀਂ ਮਾਰਵਾੜ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਪਸੀ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਲੈਤ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਗਾਤਾਰ ੧੨ ਦਿਨ ਕੁਲੈਤ ਠਹਿਰੇ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਲੇਖਕ ਗਿਆਨੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਕ) ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ ਦੇ ੬੧੩ ਵੇਂ ਬੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ (ਕਿਤੇ) ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਫ਼ਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅੱਗੇ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੈ, (ਬੰਦ ਨੰਬਰ ੬੧੭)। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਦਿਸ਼ਾ (ਭਾਵ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ) ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ, ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਔਰੰਗਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ, (ਬੰਦ ਨੰਬਰ ੬੧੮)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਮਰਨ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ (ਬੰਦ ਨੰਬਰ ੬੨੦ ਅਨੁਸਾਰ) ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਰੋਤ 'ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ' (੧੭੯੦ ਈ:) ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਸਬੰਧੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

੧੯੬੫ ਈ: ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ੫੦ਵੀਂ ਵਰੇਗੰਢ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ :

੨੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

—ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂਗਰਾ*

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸੂਰਬੀਰ, ਯੋਧੇ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਹਿਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੋੜੇ, ਸਗੋਂ ਅਸਚਰਜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅੰਡਰਾ ਅਤੇ ਲਾਮਿਸਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ, ਆਬਰੂ, ਗੌਰਵ, ਗੈਰਤ ਅਤੇ ਅਣਖ ਦੀ ਰਾਖੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਪੂਤ, ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਜਰਨੈਲ, ੧੯੪੭, ੧੯੪੮, ੧੯੬੨ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ੧੯੬੫ ਈ: ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੧੩ ਈ: ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਬਡਰੁੱਖਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਸ. ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਦੇ ਮਛਾਹੜ ਗੋਤ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਰਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਪਰਵਾਰਿਕ ਸਿੱਖੀ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਸ. ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। ਸ. ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ੬ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾ ਲੰਮਾ, ਭਰ ਜੁਆਨ, ਸੁਡੋਲ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਹਾਕੀ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਸੁਨੱਖਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ। ੧੯੩੩ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਿਲਟਰੀ ਅਕੈਡਮੀ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ ਬਤੌਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਆਫੀਸਰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਬੈਚ ਲਈ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਟਰੇਨਿੰਗ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ੧੯੩੫ ਈ: ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਤੌਰ ਸੈਕੰਡ ਲੈਟਫੀਨੈਂਟ, ਇੰਨਫੈਂਟਰੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰੈਜਮੈਂਟ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ “ਮੁਹੰਮਦ ਓਪਰੇਸ਼ਨ” ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲੜਾਈ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਅਫਸਰ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਪਲਟਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਵਧੀਆ ਅਵਸਰ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਜਲਦ ਲੈਟਫੀਨੈਂਟ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਲਟਨ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਤਾਰਾ

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੯੧੫੮-੦੫੧੦੦

ਬਣ ਗਿਆ। ਹਰ - ਮੈਦਾਨ - ਫਤਿਹ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨੌਜਵਾਨ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਭਰਪੂਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਥੋੜੇ-ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ 'ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲਦੀ ਗਈ। ੧੯੪੭ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬਤੌਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ, ਸਿੱਖ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ੧੯੪੭-੪੮ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਘੁਸ ਆਏ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਰ ਭਜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਸਤਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਉਤਰਿਆ, ਉਹ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਪਹਿਲੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਸਿੱਖ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਦਿਨ ਪੂਰੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਬਤੌਰ 'ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਡੇ' ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਓਟ-ਆਸਰੇ, ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲਾਤੇਂਗ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੂਲ ਚਟਾਈ। ਨਵੰਬਰ, ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਲੜੀ ਗਈ ਸ਼ਾਲਾਤੇਂਗ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜਾਂ ਹੀ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਰੁਖ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਕਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਛਾਣ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਗੌਰਵ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਈ ੧੯੪੮ ਵਿਚ ੧੬੩ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪਹਿਲਗਾਮ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ 'ਅਜ਼ਾਦ ਮਿਸ਼ਨ' ਵੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛਡਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫਤਿਹ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੂਰ ਤਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਿਥਵਾਲ ਵਿਖੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਬੇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ੨੩ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਈ: ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ, ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਲੱਗਭਗ ੬੦੦੦ ਵਰਗ ਮੀਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਲਾਕਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਮਾਲ ਦੀ ਜਿੱਤ ਉਪਰੰਤ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਿਥਵਾਲ ਦਾ ਹੀਰੋ (ਨਾਇਕ) ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ, ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਦਲੇਰੀ, ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਕੁਆਲਿਟੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵੀਰ ਚੱਕਰ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ। ਅੱਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ-ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਜ਼ਿਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਖਤ ਹੁਕਮਾਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਰਚ ਰੋਕਣਾ ਪਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਸੂਰ ਬਣ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੀਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਖਰਬਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ-ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਦਿਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਾਂ, ਇਸ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਦਿਨ ਨਵੀਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ ਹੈ-- ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮੱਸਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਪੰਜਾਬ ਕੋਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ੧੯੪੮ ਤੋਂ ੧੯੪੯ ਤੀਕ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਲਟਰੀ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਾਂਡੈਂਟ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰਮੀ ਹੈਡ ਕੁਆਟਰ ਵਿਖੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਫ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਦੇ ਆਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਸ. ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਡਿਫੈਂਸ ਕਾਲਜ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਕੋਰਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਕ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਬਤੌਰ ਡਿੱਬ ਕਮਾਂਡਰ ਕਮਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੬੧ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਜਰਨਲ ਦੇ ਰੈਂਕ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਨ ਦਾ ਚੀਫ ਆਫ ਸਟਾਫ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਸ. ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਰਨਲ ਚੌਥੀ ਕੌਰ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤ-ਚੀਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇਫਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਕਮ ਸੈਕਟਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟਰੁਪਸ (ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀਆਂ) ਦੀ ਉੱਤਮ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਜਗ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਚੀਨੀ ਭਾਈ-ਭਾਈ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ, ਨਾ-ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲਾਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਅਮਨ ਦੇਵਤਾ ਕਹਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹਾਂਰਬੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਨਾਂਮੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਭਰੀ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਚੀਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਚੀਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੈ। ਚੀਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ, ਉਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ

ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਨ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੪ ਨੂੰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਬਤੌਰ ਜਰਨਲ ਆਫਿਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ-ਇਨ-ਚੀਫ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ (ਅਦਰ ਰੈਂਕਸ) ਫੌਜੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ੧੯੬੨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਫੌਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੯੬੫ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੀ ਜੰਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੧੯੪੭-੧੯੪੮ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਯਾਦ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਮਾਹਰ ਇਕ ਰਾਏ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਮੂਹਰਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਫੌਜ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ-ਅਫਜ਼ਾਈ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਸ ਟੈਂਟੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਮੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਕਦਮ ਜੇਤੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੈਟਨ ਟੈਂਕ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਟਨ ਟੈਂਕ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਮਾਲੀ, ਆਰਮਜ਼ ਤੇ ਅਮੁਨਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰਾਂ, ਜੂਨੀਅਰ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਅਦਰ ਰੈਂਕਸ (ਫੌਜੀਆਂ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਕਿ ਫੌਜ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਯੁੱਧਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਅਫਸੋਸ ਅਤਿ ਦੁਖਦਾਇਕ ਉਤਲਿਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਰਨੈਲ ਦੀਆਂ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਬਾਦਲੀਲ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜਿੱਤਿਆ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਰੂਸ ਦੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਪਾਕਿ ਦੇ ਯੁੱਧਬੰਦੀ ਤਾਂ ੧੦ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੬੬ ਦੇ ਨਖਿਧ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਸਮਝੌਤੇ ਅਧੀਨ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਯੁੱਧਬੰਦੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਜੰਗ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਫੌਜੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਸਾਬਕਾ ਜਰਨੈਲਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਗਲਤ ਕਿਰਦਾਰ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਹੋਈਆਂ ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ (ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਫੌਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿਖਾਏ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਹੈਰਾਨਕੁੰਨ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰਪੂਰ ਰੋਲ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ-ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਲੰਦਨ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਗੱਦਾਰਾਂ-- ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਮਕਹਰਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਤੇ ਅਤਿ ਘਿਰਣਾਜਨਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਮੁਦਕੀ, ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ, ਅਲੀਵਾਲ, ਸਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹਾਰ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ (ਫਿਰੰਗੀ ਅਧੀਨ) ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੯ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੱਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦਾਰੀ ਅਲਾਉਂਦੇ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਮਿਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਉਂ ਹੰਝੂ ਕੇਰਦਾ ਹੈ:-

ਅੱਜ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ, ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਡੋਗਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਲੋੜਦੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ੧੯੪੭, ੧੯੪੮, ੧੯੬੨, ੧੯੬੫ ਈ: ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਹਾਰੀਆਂ? ਚੀਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਸੂਰ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ ਹੈ? ਖੈਰ! ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੰਝੂ ਬਹਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

੧੯੬੫ ਈ: ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਨਾਲ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਂਕ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਹੀਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੀਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ। ਸਭ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਪੂਰਾ-ਸੂਰਾ ਜਰਨੈਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ੧੯੭੧ ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀਰੋ ਜਰਨਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਹੀ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ੧੯੬੫ ਦੀ ਜੰਗ ਉਪਰੰਤ ਹੋਇਆ। ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਅਤੇ

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਦਮ-ਵਿਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪ੍ਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਕੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਝੂਰਨ ਲਈ ੩੪ ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਪਰੰਤ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੬੯ ਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬਸੰਤ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਪੁਰਾਣੇ ਫੌਜੀ ਤੇ ਸਿਵਲ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹੇ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਆਕਤ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੌਹਰੀ ਬਿਨਾਂ ਲਾਲ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਬਿਨਾਂ ਗਾਹਕ ਦੇ ਗੁਣ ਵੇਚਿਆ ਕੌਡੀਆਂ ਭਾਅ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਵਿਣੁ ਗਾਹਕੁ ਗੁਣੁ ਵੇਚੀਐ ਤਉ ਗੁਣੁ ਸਹਯੋ ਜਾਇ॥

ਗੁਣ ਕਾ ਗਾਹਕੁ ਜੇ ਮਿਲੈ ਤਉ ਗੁਣੁ ਲਾਖੁ ਵਿਕਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੬)

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਡਿਫੈਂਸ ਮਿਨਿਸਟਰ ਸ੍ਰੀ ਵਾਈ.ਬੀ.ਚਵਾਨ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਤੱਥ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਚਵਾਨ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਸਨਲ ਸਕੱਤਰ ਆਰ.ਡੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘੧੯੬੫ ਵਾਰ-ਦੀ ਇਨਸਾਈਡ ਸਟੋਰੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ਤਤਕਾਲੀਨ ਡਿਫੈਂਸ ਮਿਨਿਸਟਰ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਡਾਇਰੀ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਜਨਰਲ ਜੇ.ਐਨ. ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਡਿਫੈਂਸ ਲਾਈਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਵਾਹਘਾ ਅਤੇ ਖੇਮਕਰਨ ਬਾਰਡਰ ‘ਤੇ ਹੀ ਲੜ ਕੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਸੀ। ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ (ਦੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ੧੭-੦੬-੨੦੦੭) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਨੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧਕੇਲ ਦਿਤਾ। ਈਫ਼ੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਵਾਹਗਾ ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਤਕ ਦੇ ਧੁਨੰਗੇ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੀਕ ਜੇਤੂ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਆਰ.ਡੀ. ਪਰਧਾਨ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਕੀਤੇ ੧੦

ਜਨਵਰੀ, ੧੯੬੬ ਨੂੰ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਈਫ਼ੋਗਿਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਮੇਤ ਹਾਜ਼ੀਪੀਰ ਪਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਅਫਸੋਸ ਅਤੇ ਦੁਖਦਾਇਕ! ਜੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਰੂਸ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਹਾਰ ਗਏ। ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਹੀ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ੧੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੬੬ ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਦਿਨ ੨੩ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੬੫ ਈ: ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਈਫ਼ੋਗਿਲ ਨਹਿਰ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਮਾਤਰ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਕ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “ਵਾਰ ਡਿਸਪੈਚਜ਼-ਇੰਡੋ-ਪਾਕਿ ਕਾਨਫਲਿਕਟ ੧੯੬੫” ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰ: ੧੦੭-੧੦੮ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ੯-੧੦ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੬੫ ਈ: ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਰਡਰ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਆਪਣੀ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਖੇਮਕਰਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਇਕ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਉਹ ਅਨੂਠੇ ਗੁਣ ਸਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੁਲੰਦ ਹੌਸਲੇ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਸਦਕਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਨਿਸ਼ਾਨਾ “ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰੋ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ੧੦ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੬੫ ਈ: ਦੀ ਸਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਭਾ-ਜੰਮੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ-ਅਫਜ਼ਾਈ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ੦੯ ਸਤੰਬਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਯਾਨੀ ੧੦ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਆਉਣਗੇ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਿਲਣ। ਖੇਮਕਰਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ੧੦ ਸਤੰਬਰ ਸਵੇਰੇ ੭:੦੦ ਵਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ੧ ਆਰਮਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨੇ (ਇਸ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ “ਫ਼ਖਰ-ਏ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਇਕ ਵੱਡਾ

ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ੪ ਮਾਉਂਟੇਨ ਡਵੀਜ਼ਨ ਪੂਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਇੰਚ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਸਤੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਨਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਕਮਾਡਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਥਿਤੀ ਬੇਹੱਦ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ੧੧ ਵਜੇ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਅੰਬਾਲਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਤੁਰੰਤ ਹੀ (War Room) ਬੰਦ ਕਮਰਾ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਚੀਫ-ਆਫ-ਸਟਾਫ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਖੇਮਕਰਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ੪ ਮਾਉਂਟੇਨ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ੭ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਏ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਟੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਿਨ ਹੋ ਰਹੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਚਿੰਤੁਤ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਉਸੇ ਦਿਨ (੧੦ ਸਤੰਬਰ) ਦੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਘਮਸਾਨ ਯੁੱਧ ਦੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਨੇ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿੰਤੁਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੋਲ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ੧ ਆਰਮਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਆਪਣੇ ਪੈਟਨ ਟੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲੇ ਵਰਸੋਂਦਾ ਡਿੱਬੀਪੁਰ-ਮਹਿਮੂਦਪੁਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੀ-ਐਡਜੇਸਟ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ “ਰੀ-ਐਡਜੇਸਟਮੈਂਟ ਆਫ ਡਿਸਪੋਜੀਸ਼ਨਜ਼” ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਟੁੱਕੜੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਬਾਈਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ (With draw) ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਬਨਾਵਟੀ ਰੁਕਾਵਟ (ਆਬਸਟੇਕਲ) ਦਰਿਆ ਆਦਿ ਤੇ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ) ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪੂਰੇ ੪ ਮਾਉਂਟੇਨ ਡਵੀਜ਼ਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਦੀ ਗਰੀਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਆਮ ਫੌਜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਆਰਮਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣੋਂ ਰੋਕ ਲਵਾਂਗਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਕੁਝ ਟੈਂਕ ਸਾਡੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਮਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਚੀਫ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ (ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ (ਓਵਰ-ਕਾਨਫੀਡੈਂਟ) ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੀਫ-ਆਫ-ਸਟਾਫ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨੇ ਚਾਹੇ। ਆਪਣੇ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਖਿਲਾਫਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਜਿਹਾ ਜੁਆਬ ਦੇ ਗਏ। (ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਸਤ ਪਰੰਤੂ ਖਤਰਨਾਕ ਝੋਲੀਚੁੱਕ ਕਿਸਮ ਲੋਕ

ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ) ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜੁਆਬ ਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ (ਜਰਨਲ ਚੌਧਰੀ) ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਮੇਰੇ (ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਤੋਂ ਬੇਹਤਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ “ਮੈਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ (ਆਰਮਰ ਪੋਟੈਂਸ਼ੀਅਲੀਟੀਜ਼) ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ। ਬਹਿਸ ਏਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ।” ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਗਲਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਖੇਮਕਰਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ੫ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਵਧ ਆਈ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਡੋਗਰਾ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੇ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਭੱਜ ਪਏ ਸਨ। ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਗੈਰਤ ਨੂੰ ਰੁਲਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਰ ਦਰਦਨਾਕ ਵੰਡ ਹੋਵੇ। ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਥੇ ੧੮੯੭ ਦੀ ਸਾਰੂਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਾਨਮੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੀ ੩੬ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ੪ ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ, “ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਅਉਧ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ ਅਤ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੂਝ ਮਰੇਂ॥” ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਟਾਲੀਅਨ ਪੂਰੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜੂਝੀ। ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਅਸਲ ਉਤਾੜ ਅਤੇ ਚੀਮਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ੨੪੦ ਪੈਟਨ ਟੈਂਕ ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਚੀਮਾ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ‘ਪਰਮਵੀਰ ਚੱਕਰ’ ਵਿਜੇਤਾ ਹੋਲਦਾਰ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪੈਂਟਨ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਾਮ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅਸਲ ਉਤਾੜ ਪਿੰਡ ਜਿੱਥੇ ਪਾਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ, ਬਦਲ ਕੇ ਅਸਲ ਉਤਾੜ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸਲ ਉੱਤਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਹਰ ਸਾਲ ੨੫ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੧੯੭੨ ਈ: ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਬਸੰਤ ਵਿਹਾਰ ਸਥਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਡਰੇਟ ਜਿਹੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ (Call Bell) ਘੰਟੀ ਦੱਬੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਨਿੱਕਰ ਬਨੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੱਟਾ ਪੱਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਗਰਮ ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਘਰ-ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜ

ਦੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਨੀ ਚਾਹੀ ਉੱਥੇ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਾ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਦਲ ਦੇਂਦੇ। ਮੈਂ ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਰੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ੨੦੦੨ ਈ: ਵਿਚ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਖੇਮਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਸਤਿਕਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੰਬੀਰੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫਜਾਈ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹੋਲਦਾਰ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪੈਟਨ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਾਂਭਿਆ। ਭੂਰਾ ਕੋਨਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਰ੍ਹਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡਰਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ? ਸ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਠੂ-ਠਾਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਰ ਕੇ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵੇਖਕੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਹੋਰ ਸ਼ੇਰ-ਦਿਲ ਹੋ ਗਏ ਉੱਥੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਮ ਸਿਵਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਾ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਹੈ। ੨੦੦੭ ਈ: ਦੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਲਕਾ ਵਲਟੋਹਾ ਦੀ ਜਿਮਨੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਖੇਮਕਰਨ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਨਾਵਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਡਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਐਸੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਗਏ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੀ ਜੰਗ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਇਲਾਕਾ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਇਕ ਮਹਾਂਨਾਇਕ-ਜੇਤੂ ਜਰਨੈਲ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ੧੯੮੪ ਈ: ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਐਸਕਾਰਟ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ਼੍ਰੀ ਨੰਦਾ ਨੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ੧੫ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਿੱਖ ਸਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਦਿੱਤੇ। ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਜਨਰਲ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬੁਚ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ, ਜਥੇਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਰਨਲ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸਿੰਧੂ), ਸ. ਜਸਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਸੰਧੂ) ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਭਾਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਨੇਕ ਇਨਸਾਨ ਸਨ ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ।

੧੯੮੪ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾਗੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਨੌਜੁਆਨ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਛਾਉਣੀਆਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੯੮੫ ਈ: ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਜਬਲਪੁਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਇਕ ਐਸਾ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅਫਸਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਹਿੱਤ ਖੁਦ ਗੋਲੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। (ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਚੈਜੀਮੈਂਟ ਦਾ ਸਿੰਬਲ (ਚਿੰਨ੍ਹ) ਹੀ ਚੱਕਰ ਤੇ ਖੰਡਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿੰਬਲ (ਚਿੰਨ੍ਹ) ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਚੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ ਚਾਰ ਜੰਗੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਏਹੋ ਖੰਡਾ ਚੱਕਰ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਾਂ।

ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ

ਰਹੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮਿਆਰ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਜੇ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਫਰੰਟ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਜੁਆਨ ਤਾਂ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਧਾਮ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਦੌੜੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਅਫਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਾਈ-ਬਾਪ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਰ ਰਹੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ ਜੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੂਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦਾ ਭਲਾ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਨਾਤੇ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਹੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਕੇਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕੇਸ ਯੂਨਿਟ ਚੋਂ ਛੁੱਟੀ ਬਿਨਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਕਸੂਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਅਸੀਂ ਛਪੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਹੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤ ਹਿੱਤ ਇਹ ਸਾਰੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਅੰਤਕਾ ੧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ)।

ਜੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ (ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰੇਂ) ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕੱਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਬੇਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਕਮਲੇ ਲੋਕ ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਅਤੇ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਅੰਤ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਜੂਝਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਜੇਤੂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਜਰਨੈਲ ਸਰਦਾਰ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ੨੨-੧੧-੧੯੯੯ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜਿਆ।

ਜਰਨਲ ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ-ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਾਣ ਰਹੇਗਾ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿਖਾਏ ਜੋਹਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਚਲਦਾ . . .

ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

-ਗਿ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵੀਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

੧. ਅਥ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ, ਪੰਨਾ ੨੩

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਪਨੇ ਸ਼ਬਦੋਂ ਮੇ ਰਹਾਉ ਲਿਖੇ ਹੈ। ਔਰ ਬਾਣੀ ਕਰਤਾ ਲੋਗ ਅਪਨੀ ਬਾਣੀ ਮੇ ਇਨ ਰਹਾਉਨ ਕੇ ਥਾਨ ਮੇ ਟੇਕ ਲਿਖਤੇ ਹੈਂ। ਗਾਯਨ ਮੇ ਇਸ ਕਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪੜਤਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਣੇ ਮੈ ਇਨ ਕਾ ਬਿਸੇਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੁਛ ਨਹੀ ਪੜੇ। ਅਰਥ ਮੇ ਕੋਈ ਮਾਨੇ ਹੈਂ ਸੋ ਦਿਖਾਵੇ ਹੈਂ। ਸਬ ਸ਼ਬਦੋਂ ਮੇ ਬਹੁਧਾ ਦੇ ਤੁਕੋਂ ਸੇ ਪਰੇ ਪਹਿਲਾ ਏਕ ਕਾ ਅੰਕ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਉਨ ਸੇ ਪਰੇ ਦੇ ਤੁਕ ਔਰ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ ਕੇ ਪਰੇ ਦੂਜਾ ਏਕ ਕਾ ਅੰਕ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਤਾ ਸੇ ਪਰੇ ਰਹਾਉ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਏਕੜਾ ਰਹਾਉ ਕੋ ਪਹਿਲੇ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਇਸੀ ਨਿਮਿਤ ਸੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸੁਣਨੇ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖੋਂ ਕੋ ਰਹਾਉ ਸਬਦ ਮੈਂ ਏਕ ਹੈ ਵਾ ਬਹੁਤੇ ਹੈਂ। ਏਤੀ ਖਬਰ ਦੇਨੇ ਵਾਸਤੇ ਏਕ ਰਹਾਉ ਐਸੇ ਪਾਠ ਪੜਤੇ ਹੈਂ। ਜੈਸੇ ਖਬਰ ਦੇਨੇ ਹੇਤ ਸੁਖਮਨੀ ਮੈਂ ਅਠ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਾ ਅਠ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਇਤਯਾਦਿ ਪਾਠ ਪੜਤੇ ਹੈਂ। ਏਕ ਗਜਾਨੀ ਲੋਕ ਕਹਤੇ ਹੈਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਅਰਥ ਬਿਸਤਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਬਦ ਮੇਂ ਕਹਣਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਖੇਪ ਕਰ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਕਾ ਮੂਲ ਇਨ ਰਹਾਉ ਸੇ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕੋਂ ਮੇਂ ਲਿਖ ਦੇਵੇਂ ਹੈਂ। ਯਾ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਏਕ ਅੰਕ ਵਾਲੀ ਕੋ ਤੁਕੋਂ ਕਾ ਅਰਥ ਕਹਿਣਾ ਛੋਡ ਕੇ। ਅਗਲੇ ਏਕ ਅੰਕ ਵਾਲੀ ਤੁਕੋਂ ਕਾ ਅਰਥ ਕਹਿ ਕਰ। ਪੀਛੇ ਸੇ ਸਬਦ ਕੇ ਆਦਿ ਕੀ ਤੁਕੋਂ ਕਾ ਅਰ ਰਹਾਉ ਕੇ ਪਰੇ ਕੀ ਤੁਕੋਂ ਕਾ ਅਰਥ ਕਰੇ ਤਬ ਅਰਥ ਸੁੰਦਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰ ਮੂਲ ਕੀ ਤੁਕੋਂ ਸੇ ਸਾਰੇ ਸਬਦ ਕੇ ਅਰਥ ਕਾ ਬਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ ਮੈਂ ਰਹਾਉ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦੋਂ ਕੇ ਅਰਥੋਂ ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਯਾਤੇ ਇਸ ਕੁੰਜੀ ਸੇ ਅਰਥੋਂ ਕਾ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਯੇ। ਇਸ ਬਿਨ ਅਰਥ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰ ਇਸ ਪੀਛੇ ਕਹੀ ਵਾਰਤਾ ਕੋ ਸਭ ਕੇ ਚਿਤ ਮੈਂ ਥਿਰ ਕਰਨੇ ਹੇਤ ਵਹੁ ਲੋਕ ਕਈ ਸ਼ਬਦੋਂ ਮੇਂ ਸਪਸ਼ਟ ਵਹੁ ਰੀਤਿ ਦਿਖਾਵੇ ਹੈਂ।

੨. ਸ਼੍ਰੀਮਤ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ (ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ), ਪੰਨਾ ੨੩੨

ਰਹਾਉ ਗੁ. ਟੇਕ, ਗਾਯਨ ਮੇ ਆਗੇ ਪੀਛੇ ਕਾ ਪਾਠ ਗਾਯ ਗਾਯ ਕੇ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਵਈਆ ਲੋਗ ਇਸ ਕੇ ਸਮੀਪ ਪਾਠ ਕੇ ਗਾਤੇ ਹੈਂ, ਯਾ ਤੇ ਔਰ ਭਾਖਾ ਪੋਥੀਓ ਕੇ

*ਸਾਬਕਾ ਜਥੇਦਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਮੋ: +੯੧੯੯੧੪੮-੯੮੨੫੧

ਪਦੇ ਮੇਂ ਜਿਸ ਕੋ ਪੂਵ ਕੋਈ ਟੇਕ ਕਹਤੇ ਹੈ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮੇਂ ਉਸ ਕਾ ਨਾਮ ਰਹਾਉ ਹੈ; ਗੁਰਮਤ ਮੇਂ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਤੁਕੋਂ ਮੇਂ ਕਹਾ ਅਰਥ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਰ ਸਮਝ ਸ਼ਬਦ ਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਆ ਹੋਤਾ ਹੈ ਜੈਹੇ ਸਲੋਕੋ ਮੇਂ ਕਹਯਾ ਅਰਥ ਸੁਖਮਨੀ ਕੀ ਅਸਟਪਦੀਓਂ ਮੇਂ ਬਰਨਣ ਕੀਆ ਗਯਾ ਹੈ, ਯਾ ਤੇ ਤੁਕਾ ਕਾ ਮੂਲ ਹੈ ਔਰ ਤੁਕਾਂ ਸਭ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਕਹੀ ਕਹੀ ਰਹਾਉ ਬਹੁਤੇ ਹੋਤੇ ਹੈ ਤਹਾ ਭੀ ਗਵਈਓਂ ਕੇ ਗਾਯਨ ਯਾ ਗਜਾਨੀਓਂ ਕੇ ਅਰਥ ਮੇਂ ਵਹੀ ਬਜਵਸਥਾ ਹੈ, ਯਹ ਕਈ ਗਜਾਨੀਓਂ ਕਾ ਮਤ ਹੈ। ਰਹੋ, ਯਥਾ- ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚਿ ਰਹਾਉ। ਸੁੰਦਰ ਕੰਠ, ਜੈਸੇ- ਇਸ ਪਾਠੀ ਕਾ ਕਿਆ ਰਹਾਉ ਹੈ।

੩. ਸ਼੍ਰੀਮਹਿਤ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ (ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ), ਪੰਨਾ ੨੮੧

ਰਹਾਉ (ਸੰ.। ਦੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ) ਰਾਗ ਵਿਦਯਾ ਵਿਚ ਸਥਾਈ, ਟੇਕ। ਗਵੱਯੇ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਗੋਣ ਦੇ ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆ ਕੇ ਟਿਕਣ, ਉਹ ਸਥਾਈ ਯਾ ਟੇਕ ਯਾ ਰਹਾਉ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਕਿ ‘ਰਹਿ ਰਹਿ ਕਹੀਏ ਏਕ ਸੂਰ ਸਥਾਈ ਤਾ ਕੇ ਨਾਮ’। ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹਾਉ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ੧ ਏਕੜਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਾਵ ਇਕ ਰਹਾਉ ਜਾਂ ਰਹਾਉ ਪਹਿਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ, ਰਹਾਉ ਤੀਜਾ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ।

੨. ਅਰਥ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਬੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆਂ ਬਿਵਸਥਾ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੩. (ਕ੍ਰਿ.। ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਣਾ ਤੋਂ) ਰਹੋ, ਟਿਕੋ। ਯਥਾ- ‘ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚਿ ਰਹਾਉ’॥

੪. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਬੇਉਰਾ (ਦੂਜੀ ਵਾਰ), ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੬੭-੭੧)

ਰਹਾਉ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਹਾਉ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ੧ ਏਕੜਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਸਥਾਈ, ਟੇਕ, ਉਦਗ੍ਰਾਹ, ਅਸਥਾਈ ਆਦਿਕ ਹਨ।

ਭਾਵ- ਕਿ ਰਹਾਉ ਜਾਂ ਰਹਾਉ ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ, ਰਹਾਉ ਤੀਜਾ ਤੇ ਚੌਥਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਕੁਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਵ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਅਗੇ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਸੰਖਯਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਕ ਰਹਾਉ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਗੇ ਰਹਾਉ ਹੈ।

ਰਹਾਉ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆਂ ਬਿਵਸਥਾ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੫. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੭੬੦

ਰਹਾਉ. ਸੰਗਤ- ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ. ਇਸਥਿਤਿ. ਵਿਸ਼ਾਮ. “ਭਾਈ ਰੇ! ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚਿ ਰਹਾਉ” (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੩) ੨. ਸ੍ਰਵ। ੩. ਪਾਠ ਦੀ ਧਾਰਨਾ। ੪. ਟੇਕ. ਸਥਾਈ. ਉਹ ਪਦ. ਜੋ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅੰਤਰੇ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਭਾਵ ਹੈ (ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦਾ ਹੈ) ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੰਤ “ਰਹਾਉ” ਸ਼ਬਦ. ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪੌੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਪਿਛਲੀ ਤੁਕ ੨ ਜੋੜ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰੋ। ਦੇਖੋ, ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ.

ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ. ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸਥਾਈ ਲਈ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਇਹ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਅਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਟੇਕ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਵਰਤੇ. ਜੈਸੇ ਸੋਰਠਿ ਮ: ੫ ਦੀ ਅਸਟਪਦੀ “ਪਾਠ ਪੜਿਓ ਅਰੁ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿਓ-” ਵਿੱਚ ਦੋ ਰਹਾਉ ਹਨ- “ਪਿਆਰੇ ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਿਲਣੁ ਨ ਜਾਈ ਮੈ ਕੀਏ ਕਰਮ ਅਨੇਕਾ....” ਅਤੇ “ਤੇਰੇ ਸੇਵਕੁ ਇਹ ਰੰਗਿ ਮਾਤਾ....”

੬. ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪੰਨਾ ੪੧੧

ਰਹਾਉ : ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਗੀਤ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਚਉਪਦਿਆਂ ਜਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਟੇਕ’ ਜਾਂ ‘ਸਥਾਈ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਠਹਿਰਨਾ ਜਾਂ ਰੁਕਣਾ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਦਿਆਂ/ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਾਰਾਂਸ਼’ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਕਈ ਵਡੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ‘ਸੁਖਮਨੀ’, ‘ਸਿਧ-ਗੋਸਟਿ’, ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਆਦਿ। ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਰਹਾਉ ਵੀ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਉਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (‘ਮਹਾਨਕੋਸ਼’) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਰਹਾਉ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਪਦ ਜੋ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅੰਤਰੇ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ‘ਰਹਾਉ’ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਟੇਕ ਜਾਂ ਸਥਾਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ: ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ’) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਹਿਤ ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਕੇਂਦਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ

ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਂਦਰਕਾਰੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਕਿ ਜੇ ‘ਰਹਾਉ’ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਾਵ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਗ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਹਾਉ’ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੁਕ ਨਾਲ ਬਦਲਣ ‘ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੨. ਸੰਥਾਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੮੧

ਰਹਾਉ- ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼ ਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੀਤ ਵਿਚ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦ, ‘ਟੇਕ’ ਯਾ ‘ਸਥਾਈ’ ਯਾ ‘ਰਹਾਉ’ ਕਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪਦ ਰਹਾਉ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਗੀਤਕ ਪਦ ਇਹੋ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਅਸਥਾਈ, ਸੰਚਾਰੀ, ਅੰਤਰਾ ਤੇ ਭੋਗ। ਪਰ ਆਮ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਹਨ: ਸਥਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰਾ। ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਥਾਈ ਦੀ ਤੁਕ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਯਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਗਾਵੀਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਾਉ ਕਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਸਥਾਈਆਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ ਤੀਜਾ ਬੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਹਾਉ ਚਾਹੇ ਗਾਵੇ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਤੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੀ ਇਕ ਰਹਾਉ ਆਇਆ ਹੈ ਜੈਸਾ ਕਿ ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ:-

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਤੂ ਸਚੀ ਨਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮ: ਮ: ੩, -੧)

ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਉੜੀ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਤੁਕ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ, ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰੁ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਇਕ ਰਹਾਉ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੈ:-

ਕਿਆ ਭਵੀਐ ਸਚਿ ਸੂਚਾ ਹੋਇ ॥

ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਕੋਇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ-੧)

ਸੁਣਿ ਪਾਡੇ ਕਿਆ ਲਿਖਹੁ ਜੰਜਾਲਾ ॥

ਲਿਖੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੋਪਾਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰੁ-੧)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕੋ ਰਹਾਉ ਹੈ:-

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ ॥

ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ਼ਾਮ ॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ੧-੧)

ਸੰਗੀਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੇ ੪ ਭੇਦ ਤੇ ਅਗੋਂ ੯੬ ਪ੍ਰਭੇਦ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਯਾ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਟੇਕ’, ‘ਸਥਾਈ’ ਜਾਂ ‘ਰਹਾਉ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅੰਤਰੇ ਮਗਰੋਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਿਆਲ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਅਰਥ ਪੱਖ’ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਤੋਂ ਅਰਥ ਬਿਵਸਥਾ ਠੀਕ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਮੁੱਖ ਖਿਆਲ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਦੀ ਧੁਰ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰ ਰਹਾਉ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਹਾਉ ਸੰਗੀਤਕ ਪਦ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਪੱਖ ਦੀ ਸ਼ੈ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਹ ਨਿਰਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪਦ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗਾਇਨ ਸਬੰਧੀ ਸੈਨਤ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੁਧ ਸੰਗੀਤਕ ਪਦ ਹੈ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਉਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਯਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ‘ਰਹਾਉ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਲਈ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਸਿਧਾਂਤ ਅਥਵਾ ਕਾਵਜ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਟਾਖਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤਕ ਤਾਸੀਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥ ਭਾਵ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੮. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ (ਪੋਥੀ ਪੰਜਵੀਂ), ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਡੀ.ਲਿਟ., ਪੰਨਾ ੨੯੫

“ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ‘ਰਹਾਉ’ ਵਾਲੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ‘ਮੁੱਖ ਉਪਦੇਸ਼’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ‘ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਰ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਬਾਕੀ ਦੇ ਬੰਦ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੇ ਬੰਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹਨ; ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਬੰਦ, ਮਾਨੋ, ਮਕਰੰਦ ਹੈ।”

੯. ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਅਮੀਰ ਭੰਡਾਰ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ ੪੩੦

‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਵਿਚਾਰ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ‘ਰਹਾਉ’ ਸੰਗੀਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਭੇਦ ਹਨ—

੧. ਅਸਥਾਈ, ੨. ਸੰਚਾਰੀ ੩. ਅੰਤਰਾ ੪. ਭੋਗ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਮ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ—

ਸਥਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰਾ

ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਥਾਈ ਤੁਕ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਰਹਾਉ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ’, ‘ਰਹਾਉ ਤੀਜਾ’ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਦੋ ਸਥਾਈਆਂ ਦੇ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸਥਾਈਆਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।

ਗਾਇਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਹਾਉ ਚਾਹੇ ਉਸ ਤੋਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲਵੇ।

ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਇਹ ਭੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਗਿਆਨੀ-ਜਨ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਹੀ ਚੁਕ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਿੱਲਤ ਹੈ, ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਾਵਜ ਨਾਲ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਹੇ- ‘ਨਿਰਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਵ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਹੀ ਰਹਾਉ= ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਭ ਨੇ ਚਲਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਭਾਵ ਇਹ ਭੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਰਹਾਉ= ਬੀਜੀ ਜਾਉ।

ਯਥਾ- ਕਬੀਰ ਐਸਾ ਬੀਜੁ ਬੋਇ ਬਾਰਹ ਮਾਸ ਫਲੰਤ ॥

ਸੀਤਲ ਛਾਇਆ ਗਹਿਰ ਫਲ ਪੰਥੀ ਕੇਲ ਕਰੰਤ ॥੨੨੯॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੬)

੧੦. ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ (ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ) ਪੇਥੀ ੧, ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ), ਪੰਨਾ ੨੦੧

ਰਹਾਉ - ਇਹ ਪਦ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਸਿਵਾਇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ-ਪ੍ਰਬੰਧ’ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਰਹਾਉ’ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਗ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਖਰਦਾ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਅਥਵਾ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਟਿਕਿਆ ਜਾਏ ਉਹ ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੇ ਅਰਥ ਬਣਦੇ ਹਨ- ‘ਟਿਕਾਉ’। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ‘ਸਥਾਈ’ ਤੇ ‘ਅੰਤਰਾ’ ਦੇ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸਥਾਈ ਤੋਂ ਭਾਵ ‘ਟੇਕ’ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ-ਟੇਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਗਾਇਆ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਅੰਕਾਵਲੀ ਦਾ ਨੇਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਦੂਜੀ ਅੰਕਾਵਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ॥੧॥ ਅੰਕ ਹੈ ਪਰ ਕਈਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੪ ਵਣਜਾਰਾ (ਪੰਨਾ ੮੧) ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ‘ਛੇ ਰਹਾਉ’ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ-ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਨਾਲ ॥੧॥ ਅੰਕ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਨਾ ੯੬ ਉਤੇ ‘ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਤਾਈ’ ਵਿਚ ‘ਚਾਰ ਰਹਾਉ’ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ

ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ‘ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਤੂ ਸਚੀ ਨਾਈ॥’ (ਪੰਨਾ ੯੪੭) ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਾਰ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ।

ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ’ ‘ਰਹਾਉ ਚੌਥਾ’ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਠ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੇਵਲ ‘ਰਹਾਉ’ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ, ‘ਇਕ ਰਹਾਉ’ ਪੜ੍ਹਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਬਦ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਪਟੀ, ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰਹਾਉ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਛੋਟੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਰਹਾਉ ਹਨ। ਕਈ ਦਾਨੇ ਇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਰਹਾਉ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵੀਚਾਰ ਪਰਖ-ਕਸਵੱਟੀ ’ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦੀ। ਹਾਂ, ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਰਹਾਉ ਹਨ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਰਾਗੀ ‘ਰਹਾਉ’ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟੇਕ ਸੁਣੇ ਹੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧ ਰਹਾਉ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਤੱਥ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਸੁਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਰਹਾਉ ਸੁਰੀਲਾ ਹੋਵੇ, ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਰਾਗੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਦਾ ਲਾਭ ਭਾਵੇਂ ਹਰੇਕ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਾਭ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਜਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ (ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਹਾਉ) ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਤਾਈਂ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀ ਪੰਕਤੀ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ (ਰਹਾਉ) ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਜੇ ਮਨ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਇਕਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀਚਾਰ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਸੁਣੀਏ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਖੜ ਕਥਾਕਾਰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਠੀਕ ਬੱਝਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਅਰੰਭਕ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਰਥ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਭਾਵ ਅਰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਠੁੱਕ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਹੁਕਮੀ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ

ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚਿ ਰਹਾਉ॥

(ਪੰਨਾ ੩੦)

‘ਰਹਾਉ’ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ- ਰਹਿਣਾ, ਟਿਕਣਾ, ਟਿਕਾਉ। ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀ ਅੰਦਰ ‘ਰਹਾਉ’ ਹੁਕਮੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਮੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਧਾਰੁ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਾਗਿ ਰਹਾਉ॥

(ਪੰਨਾ ੭੫੯)

ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਬਿੰਦੀ ਸਹਿਤ ‘ਰਹਾਉਂ’ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬੋਧ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ): ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾੜਾ, ਪੰਨਾ ੬੦

ਰਹਾਉ/ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ:- “ਰਹਾਉ.੪.ਟੇਕ।ਸਥਾਈ। ਉਹ ਪਦ ਜੋ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅੰਤਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ‘ਰਹਾਉ’ ਸ਼ਬਦ (ਪਦ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ: (੧) ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘੧’ ਅੰਕ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦਸਾ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ(ਆਂ) ਪੰਗਤੀ(ਆਂ) ਦਾ ਨਿਖੇੜਕ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਬਾਕੀ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਹਾਉ’ ਵਾਲੇ ਪਦ ਨਾਲ ਆਇਆ ਅੰਕ ‘੧’ ਵੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

(੨) ਆਮ ਕਰਕੇ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ(ਆਂ) ਪੰਗਤੀ(ਆਂ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਮਗਰੋਂ ਆਉਂਦੀ(ਆਂ) ਹੈ (ਹਨ), ਪਰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ(ਆਂ) ਪੰਗਤੀ(ਆਂ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਉਂਦੀ(ਆਂ) ਹੈ (ਹਨ)।

(੩) ਕਈ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ‘ਰਹਾਉ’ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਥਿਤੀ, ਪਟੀ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਓਅੰਕਾਰ, ਆਦਿ। ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧ ਅਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩ ਅਤੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਛੰਤ ਵਿੱਚ (ਕੇਦਾਰਾ ਮਹਲਾ ੫, ਅੰਕ ੪॥੧॥) ਵੀ ‘ਰਹਾਉ’ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(੪) ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ’ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪਦੇ ਮਗਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ’ ਵਾਲੀ ਦੁ-ਪੰਗਤੀ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ‘੧।ਰਹਾਉ’ ਵਾਲੀ ਪੰਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ’ ਵਾਲੀ ਪੰਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ‘੧॥ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(੫) ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:-

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਕ ੪॥੩੩॥, ਪੰਨਾ ੨੫ (ਦੋ ਵਾਰੀ)

ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਕ ੬॥੧॥੨੩॥, ਪੰਨਾ ੧੫੪-੫੫ (ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ)

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਕ ੪॥੭॥, ਪੰਨਾ ੧੬-੧੭ (ਚਾਰ ਵਾਰੀ)

ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫, ਅੰਕ ੧॥੮॥, ਪੰਨਾ ੯੬-੯੭ (ਚਾਰ ਵਾਰੀ)

ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਕ ੪॥੧॥, ਪੰਨਾ ੬੬੦ (ਚਾਰ ਵਾਰੀ)

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੪, ਅੰਕ ੧॥ਰਹਾਉ॥੧॥, ਪੰਨਾ ੮੨-੮੩ (ਛੇ ਵਾਰੀ)

੧੨. ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਸਟੀਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥ-
ਭੰਡਾਰ ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ, (ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਵੰਬਰ, ੨੦੧੨) ਟੀਕਾਕਾਰ

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ‘ਰੰਧਾਵੇ ਵਾਲੇ’ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਪੰਨਾ ੫੧੯

ਰਹਾਉ = ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

੧. ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਨਾਮ ਅਸਥਾਈ ਦਾ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ: (ੳ) ਅਸਥਾਈ (ਅ) ਸੰਚਾਈ (ੲ) ਅੰਤਰਾ (ਸ) ਭੋਗ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਭੇਦ (ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰਾ) ਮੁੱਖ ਰੂਪ ’ਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਰਹਾਉ ਦਾ ਅਰਥ ਅਸਥਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਟੋਕ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਰਾਗੀ ਲੋਕ ਜਿਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਟੋਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ‘ਰਹਾਉ’ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਕੇ ਰਾਗੀਆਂ ਜਾਂ ਗਵੱਈਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਰਹਾਉ’ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੨. ਕਾਵਯ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਇਸੇ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਰਹਾਉ ਲਿਖ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਬਖਸ਼ੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

੩. ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਅਰਥ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਸਮਝ ਲਵੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸਾਰਾ ਹੀ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਸ

ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੪. 'ਰਹਾਉ' ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਰਾਮ (;) ਵੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਰਾਮ (ਠਹਿਰਾਉ) ਦੇ ਸਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਗਾਇਆ ਤੇ ਵੀਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ।

੫. 'ਰਹਾਉ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਟਿਕੋ ਜਾਂ ਅਟਕਾਅ' ਵੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਟਿਕੋ ਜਾਂ ਅਟਕੋ।

੬. 'ਰਹਾਉ' ਦਾ ਅਰਥ ਬੀਜਣਾ ਵੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਖੇਤ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਰੂਪ, ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਨੂੰ ਬੀਜਣਾ ਕਰੋ।

੭. 'ਰਹਾਉ' ਦਾ ਅਰਥ ਨਾਭੀ ਵੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਾਭੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਪੰਗਤੀ ਹੈ।

੮. 'ਰਹਾਉ' ਦਾ ਅਰਥ ਗੱਡੇ ਦਾ ਧੁਰਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਗੱਡੇ ਦੇ ਪਹੀਏ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

੯. 'ਰਹਾਉ' ਦਾ ਅਰਥ ਰਹਿ ਆਉਣਾ ਵੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ, ਗਾਉਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਰਹਿ ਆਵੇਗੀ।

੧੦. ਰਹਾਉ (ਰ+ਹਾ+ਉ) ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੋ ਰ= ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ, ਹਾ = ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਉ = ਓਅੰਕਾਰ ਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਟ ਓਅੰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਰਹਾਉ' ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ ਕਿ ਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਜਾਂ ਟੇਕ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ 'ਰਹਾਉ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ' ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹਾਉ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਤਨੇ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਕ ੮੧ ਉਤੇ 'ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੪ ਵਣਜਾਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਛੇ ਰਹਾਉ ਹਨ। ਅੰਗ ੯੬ ਉਤੇ 'ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫ ਚਉਪਦੇ ਘਰ ੧ ॥ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਤਾਈ॥' ਚਾਰ ਰਹਾਉ ਹਨ। ਇਤਨੇ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝੋ।

੧੩. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਾਲ ੩੮ਵਾਂ, ਮਾਰਚ ੨੦੦੪, ਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਗਿੱਲ) ਪੰਨਾ ੭-੮ ਉੱਪਰ ਰਹਾਉ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਮੁਖੀ ਹਨ ਪਰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁੱਖ ਟੇਕ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਥਾਈ ਦਾ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਰਾਗੀ ਜਨ ਬਾਰੰਬਾਰ ਆ ਕੇ ਰੁਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਪਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰ-

ਬਾਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ :

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ ॥

ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ਼ਾਮ ॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਪੰਨਾ ੨੬੨)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰਹਾਉ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਦੋ ਰਹਾਉ ਆਏ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਾਚਕ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ੧੭੫ - ਕਿਨ ਬਿਧ ਕੁਸਲੁ ਹੋਤ ਮੇਰੇ ਭਾਈ) ਜਿਥੇ ਤਿੰਨ ਰਹਾਉ ਆਏ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਦੂਜਾ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ, ਤੀਸਰਾ ਸੁਝਾਉ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ (੧੫੪-੧੫੫) ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਰਹਾਉ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਇਕ ਭਾਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਤੇ ਚੌਥਾ ਰੱਬੀ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ੭੩੮) ਜਿਥੇ ਛੇ ਰਹਾਉ ਆਏ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹਰ ਰਹਾਉ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਟੇਕ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ੮੧-੮੨। ‘ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩’ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਗਾਉਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਹਾਉ, ਦਰਅਸਲ ਰਾਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਤਾਂ ਜਪੁ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੰਦਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ। ਉਂਵ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਅਨੰਤ ਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਦੀਰਘਾਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਧਾਨ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਹੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਜੁਗਤ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਾਣੀਕਾਰ-ਅੰਕਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਬਾਣੀ-ਅੰਕਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮੰਗਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅੰਕ-ਅੰਕਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਿਰਲੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਘਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਹਾਉ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪਾਰੰਗਤ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਗ, ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਰਾਗ-ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਤਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਸਰਸਤਾ ਭਰਨ ਲਈ ਪੜਤਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਘਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਹਾਉ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਅੰਕ (ਸਿਰਲੇਖ) ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਇਹ ਅਤਿ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ, ਕਾਵਿ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧ ਵਰਤੋਂ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਮਤ

ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਆਸੀਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਮੁਦਈ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਬੰਗੀ, ਸਰਬਕਾਲੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ।
੧੪. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਾਲ ੩੮ਵਾਂ, ਮਾਰਚ ੨੦੦੪, ਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ : ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਸਫਾ ੧੪ ਉੱਪਰ ਰਹਾਉ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਰਹਾਉ: ਬਾਣੀ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਹਿਲੂਆਂ ਸਹਿਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕੇਂਦਰੀਕਾਰੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੇ ਮੂਲ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਦਿਮਾਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਾਉ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਹਾਉ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ: ਰਹਿਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਇੱਕ ਥਾਂ ਠਹਿਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਅਥਵਾ ਸਥਿਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਾਉ ਦੇ ਅਰਥ ਰਹਾ, ਟੇਕ, ਸੁਰ ਜਾਂ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਹਨ। ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਜਾਂ ਟੇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਤੋਂ ਭਾਵ ਟੇਕ ਜਾਂ ਸਥਾਈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅੰਕ ੧, ੨, ੩, ੪ ਤੱਤ ਦਾ ਅੰਕਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਪਰੰਤ ਧਾਰਨਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ‘ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ’ ਟੇਕ ਜਾਂ ਧਰੁਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਰਚਨਾ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਟੇਕ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ‘ਰਹਾਉ ਪਦ’ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਜਾਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਜੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਜਾਂ ਟੇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੁਤ ਮੰਡਵ ਆਵ

(ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਤਿ) ਗੁਰੁਤ ਮੰਡਲ ਆਵ॥ਟੇਕ॥

ਰਹਾਉ, ਟੇਕ ਅਤੇ ਧਰੁਵ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਗਾਇਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ

ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਸਬੰਧਤ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ। ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਅਟੱਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਤਰਿਆਂ ਅਧੀਨ ਉਦਾਹਰਨਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਸਮੇਂ ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅੰਕ ਦਾ ਲੇਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ੧,੨,੩,੪ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਸੋ ਗਾਉਣ ਹਿੱਤ ਸਮਗਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੧੫. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਾਲ ੩੮ਵਾਂ, ਮਾਰਚ, ੨੦੦੪, ਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ : ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਫਾ ੯੯ ਉੱਪਰ ਰਹਾਉ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਰਹਾਉ: ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਕੇਂਦਰੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰਹਾਉ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਬੰਧਤ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਹਿਤ ਸਥਾਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੁਜਿਤ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਤਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਧਾਤੂ ਧਰੁਵ ਰੂਪ ਭਾਵ ਅਚੱਲ ਜਾਂ ਸਥਾਈ ਵਜੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਧਰੁਵ+ਪਦ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਗੀਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਰਹਾਉ ਭਾਵ ਸਥਾਈ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰਹਾਉ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਰਹਾਉ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਸਹੀ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਵੀਚਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝ, ਵੀਚਾਰ ਲਏ ਹੋਣਗੇ।

ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਰਹਾਉ ਪਦ ਇੱਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:-

ਇੱਕ ਤੁਕ ਵਾਲਾ ‘ਰਹਾਉ’:

ਓਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਰੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੦੬)

ਗੁਰਹਿ ਦਿਖਾਇਓ ਲੋਇਨਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੦੭)

ਏਕੁ ਸਿਮਰਿ ਮਨ ਮਾਹੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੦੭)

ਹਰਿ ਬਿਸਰਤ ਸੋ ਮੁਆ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੦੭)

ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ ‘ਰਹਾਉ’:

ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਤੂ ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਨੇਰੇ ॥

ਹਰਿ ਚਰਣ ਸਰਣ ਮੋਹਿ ਚੇਰੇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੧੮)

ਹਰਿ ਕੇ ਚਰਨ ਕਮਲ ਆਧਾਰ ॥

ਸੰਤ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪਾਇਓ ਸਚ ਬੋਹਿਥੁ ਚੜ੍ਹਿ ਲੰਘਉ ਬਿਖੁ ਸੰਸਾਰ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
(ਪੰਨਾ ੬੧੮)

ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ ‘ਰਹਾਉ’:

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ॥

ਆਠ ਪਹਰ ਗੁਣ ਗਾਈ ॥

ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਤੇ ਪਾਈ ॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੬)

ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ ‘ਰਹਾਉ’:

ਛਾਡਿ ਵਿਡਾਣੀ ਤਾਤਿ ਮੂੜੇ ॥

ਈਹਾ ਬਸਨਾ ਰਾਤਿ ਮੂੜੇ ॥

ਮਾਇਆ ਕੇ ਮਾਤੇ ਤੈ ਉਠਿ ਚਲਨਾ ॥

ਰਾਚਿ ਰਹਿਓ ਤੂ ਸੰਗਿ ਸੁਪਨਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੯)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ੨੬੮੬ ਵਾਰ ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (ਚਲਦਾ . . .)

ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ-ਪਪ

ਬੁਧਵਾਰਿ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼

-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਰੋਆਣੀ*

ਬੁਧਵਾਰਿ ਆਪੇ ਬੁਧਿ ਸਾਰੁ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰਣੀ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰੁ॥

ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਇ॥ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਹਉਮੈ ਮਲੁ ਖੋਇ॥

ਦਰਿ ਸਚੈ ਸਦ ਸੋਭਾ ਪਾਏ॥ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸੁਹਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੧)

ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਨਾਂ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਜੋ 'ਵਾਰ ਸਤ' ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬੁੱਧ ਕੰਮ ਸੁੱਧ' ਮਨਿਮਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਹੈ।

'ਬੁਧਵਾਰਿ' ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ 'ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ 'ਬੁੱਧਵਾਰ' ਬੁੱਧ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਰਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਕਰੀ (Mercury) ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਅਤਰਾਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ "ਬੁਧ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਸਤਵਾਰੇ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ।" ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਚੰਦਰ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਦਾ ਨਾਂਅ ਵੀ ਬੁੱਧ ਸੀ, ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।"

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬੁੱਧ ਗ੍ਰਹਿ' ਦੀ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਕੇਵਲ ੫੭ ਲੱਖ ੯੧ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਸ 'ਤੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨਾਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦਾ ਦਬਾਅ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰਹਿ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਧਰਤੀ ਦੇ ੫੮ ਦਿਨ ੧੫ ਘੰਟੇ ੩੦ ਮਿੰਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਆਪਣੀ ਧੁਰੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣਾ ਹੈ।

'ਬੁੱਧਵਾਰ' ਸਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਭਰਮ ਜਾਂ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਬੁੱਧਵਾਰ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਕੁਸ਼ਗਨ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ:

ਮੰਗਲ ਬੁੱਧ ਨਾ ਜਾਈਏ ਪਹਾੜ, ਜਿੱਤੀ ਬਾਜ਼ੀ ਆਈਏ ਹਾਰ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧਵਾਰ ਕੱਪੜਾ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਫਸਲ ਬੀਜਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਗਊ ਖਰੀਦਣੀ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭਰਮ ਵੀ ਹੈ

*ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੮੧੫੯-੮੫੫੫੯

ਕਿ ਇਹ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਹੀ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਖਾਧੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾਨ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਰਤ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚ ਪੱਤਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੋਟਕੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁੱਧਵਾਰ ਕੋਸੀ ਨ੍ਹਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋਲਤ ਹੱਥ ਲੱਗੂ ਪਰ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਕੋਸੀ ਨ੍ਹਾਵੇ ਤਾਂ ਉਮਰ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਊ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਹਲਵੇ ਮੰਡੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨੀਲ ਬਸਤਰ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਕੈਂਹਾਂ, ਗਊ, ਮੂੰਗਫਲ ਦਾਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗੇਗਾ।

ਸਾਡਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਰੇ ਮਨ ਮੇਰੇ ਭਰਮੁ ਨ ਕੀਜੈ॥ ਮਨਿ ਮਾਨਿਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਪੀਜੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੩)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾਇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ:

ਬੁਧਵਾਰਿ ਬੁਧਿ ਕਰੈ ਪ੍ਰਗਾਸ॥ ਹਿਰਦੈ ਕਮਲ ਮਹਿ ਹਰਿ ਕਾ ਬਾਸ॥

ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਦੋਊ ਏਕ ਸਮ ਧਰੈ॥ ਉਰਧ ਪੰਕ ਲੈ ਸੂਧਾ ਕਰੈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੪)

ਭਾਵ ਬੁੱਧਵਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਬੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਕਮਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰੀ ਰਸਾਂ-ਕਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਭਰਮਾਂ 'ਚ ਉਲਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿਰਦਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਜੋ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾਇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ। ਜੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ 'ਬੁਧਵਾਰਿ' ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਰਮ ਰੂਪੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਮਲ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਸੋਹਣੇ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਲਾਹਾ ਨਾਮੁ ਪਾਏ ਗੁਰ ਦੁਆਰਿ॥ ਆਪੇ ਦੇਵੈ ਦੇਵਣਹਾਰੁ॥

ਜੋ ਦੇਵੈ ਤਿਸ ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਈਐ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ॥

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਰਖਹੁ ਉਰ ਧਾਰਿ॥ ਦੇਵਣਹਾਰੇ ਕਉ ਜੈਕਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੧)

ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਲਾਭ ਖੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦਾਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੂਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਨਾਨਕ! (ਹੇ ਭਾਈ) ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਈ ਰੱਖੋ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਕਰਦੇ ਰਹੋ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਾਲਮ:

ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ

-ਸ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੀਲੋ*

ਇਕ ਗੱਲ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਖਾਸ ਬੱਚਿਓ
ਭਲਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ ਹੋਣੀ, ਹੋਣਾ ਤੁਸੀਂ ਪਾਸ ਬੱਚਿਓ

ਮਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਨਾਰਿਆਂ ਦੇ, ਲਾਲਚ ਉਹ ਦੇਣਗੇ
ਸੁਰਗਾਂ ਦੇ ਲਾਰਿਆਂ ਦੇ, ਲਾਲਚ ਉਹ ਦੇਣਗੇ
ਮਖਮਲੀ ਸੇਜ ਤੇ ਕਰਾਉਣਗੇ ਤੁਹਾਡਾ ਉਹ ਨਿਵਾਸ ਬੱਚਿਓ
ਭਲਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ ਹੋਣੀ, ਹੋਣਾ ਤੁਸੀਂ ਪਾਸ ਬੱਚਿਓ

ਘੁੱਟ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ, ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣਗੇ
ਹੋਜੋਗੇ ਹੈਰਾਨ ਏਨਾ, ਪਿਆਰੇ ਸਾਰੇ ਦੇਣਗੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਬੋਲਾ ਵਿਚ ਹੋਊਗੀ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਬੱਚਿਓ
ਭਲਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ ਹੋਣੀ, ਹੋਣਾ ਤੁਸੀਂ ਪਾਸ ਬੱਚਿਓ

ਥੋਡੇ ਅੱਗੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ, ਮੋਹਰਾਂ ਉਹ ਵਿਛਾਉਣਗੇ
ਹਰ ਹੀਲੇ ਦੇਖਿਓ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਪਰਚਾਉਣਗੇ
ਛਲ ਅਤੇ ਕਪਟੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਆਸ ਬੱਚਿਓ
ਭਲਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ ਹੋਣੀ, ਹੋਣਾ ਤੁਸੀਂ ਪਾਸ ਬੱਚਿਓ

ਮੰਨੇ ਨਾ ਜੇ ਤੁਸੀਂ, ਫੇਰ ਅੱਖਾਂ ਉਹ ਦਿਖਾਉਣਗੇ
ਨੇਜ਼ੇ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ, ਲਹਿਰਾਉਣਗੇ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਝਾਉਣੀ ਹਰ ਹੀਲੇ ਤੁਸਾਂ ਨੇ ਪਿਆਸ ਬੱਚਿਓ
ਭਲਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ ਹੋਣੀ, ਹੋਣਾ ਤੁਸੀਂ ਪਾਸ ਬੱਚਿਓ

*ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਨੀਲੋਂ ਕਲਾਂ, ਤਹਿ: ਸਮਾਰਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਮੋ: +੯੧੯੪੧੭੪-੬੮੬੬੮

ਨਿੱਤਨੇਮ

-ਬੀਬੀ ਬਵਨੀਤ ਕੌਰ ਐਡਵੋਕੇਟ*

ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਹੈਂ ਜੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਨਿੱਤਨੇਮ ਨਿੱਤ ਕਰਿਆ ਕਰ,
ਜੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਤਾਂ ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ।
ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਤੂੰ ਪਾਠ ਕਰ,
ਇੱਕਮਨ ਤੇ ਇੱਕਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ।
ਜੇ ਮਨਾਉਣਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਜਪੁ ਜੀ ਉੱਠ ਕਰਿਆ ਕਰ
ਜੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ . . .
ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਨਾਮ,
ਕਲਗੀਧਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਇਹ ਕਰੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਕਾਮ।
ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਭ ਜਾਮ
ਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਬਾਜਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਿੱਤ ਜਾਪੁ ਤੂੰ ਕਰਿਆ ਕਰ,
ਜੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ . . .
ਬਾਣੀ ਤੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਵਯੈ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤੇ ਨੇ,
ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਤਤ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣੇ ਕੀਤੇ ਨੇ।
ਕਹਿੰਦੇ ਨਾਮ ਤੂੰ ਜਪ ਲੈ ਬੰਦੇ ਨਿੱਤਨੇਮ ਨਿੱਤ ਕਰਿਆ ਕਰ,
ਜੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ . . .
ਬਾਣੀ ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀ ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਏ,
ਕਲਗੀਧਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਏ।
ਬਾਣੀ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਪਿਤਾ ਦੀ ਏ,
ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਵਰਸਾਏ ਐਸੀ ਰਹਿਮਤ ਕਰਦੀ ਏ।
ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਬਾਣੀ ਰਹਰਾਸਿ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ,
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਏ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਬਹਿ ਕੇ ਕਰਿਆ ਕਰ।
ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਹ ਬਹਿ ਕੇ ਧਿਆਨ ਨਿੱਤ ਧਰਿਆ ਕਰ,
ਜੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ . . .
ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਏ,
ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਰਤੀ ਇਹ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਏ।
ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਜਦੋਂ ਫਿਰ ਯਾਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਏ,
ਸੱਚ ਕਿੰਵ ਦੱਸੇ ‘ਬਵਨੀਤ ਕੌਰ’ ਠੰਢ ਕਲੇਜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਏ!
ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਹੈਂ ਜੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਨਿੱਤਨੇਮ ਨਿੱਤ ਕਰਿਆ ਕਰ। ■

ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ

—ਸ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ‘ਬੇਲੀ’*

ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀਰਾ, ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ।
 ਲੱਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਪਛਾਣ ਤੇਰੀ, ਇਸ ਪੱਗ ਨਾਲ।
 ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀਰਾ . . .।
 ਸਾਂਭ ਦਾਹੜਾ ਕੇਸ, ਮੇਰੇ ਕੌਮ ਦੇ ਹੀਰਿਆ।
 ਪੋਚ ਪੋਚ ਪੱਗ ਸੋਹਣੀ ਬੰਨ੍ਹ ਮੇਰੇ ਵੀਰਿਆ।
 ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੱਗ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ।
 ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀਰਾ . . .।
 ਟੋਪੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵੀਰਾ ਟੋਹਰ ਦਸਤਾਰ ਦੀ।
 ਬੱਧੀ ਹੋਵੇ ਪੱਗ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ।
 ਦਿੱਤੀ ਗੁਰਾਂ ਸਰਦਾਰੀ ਰੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ।
 ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀਰਾ . . .।
 ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਕਟਾ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਛੱਡੇ ਮੋਹ ਪੱਗ ਦਾ।
 ਯੂ. ਪੀ. ਜਾਂ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਹੈ ਭਈਆ ਉਹ ਲੱਗਦਾ।
 ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੈਂ ਪੁੱਤ? ਸਾਰੇ ਕਰਦੇ ਸਵਾਲ।
 ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀਰਾ . . .।
 ਪੱਗ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇਰੀ ਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੀ।
 ਪੱਗ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇਰੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦੀ।
 ਪੱਗ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੇ ਵਗੇ ਖੂਨ ਦੀ ਸੀ ਖਾਲ।
 ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀਰਾ . . .।
 ਸੁਣ ਕਿਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ।
 ਪੱਗ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਣੀ।
 ਸ਼ਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਖੀ ‘ਬੇਲੀ’ ਪੱਗ ਦੀ ਬਹਾਲ।
 ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀਰਾ ਪੱਗ ਦਾ ਕਮਾਲ।
 ਲੱਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਪਛਾਣ ਤੇਰੀ ਇਸ ਪੱਗ ਨਾਲ।

*ਗਲੀ ਸਾਲਗ ਰਾਮ ਵਾਲੀ, ਮੁਹੱਲਾ ਟਾਂਕ-ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ। ਮੋ: +੯੧੭੬੯੬੩-੫੭੬੪੬

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ੫ ਅਗਸਤ- ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸੇਵਕ ਬਾਬਾ ਪੱਲੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਸੰਤੀ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੋਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਬੁਤਾਲਾ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਲਾਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ, ਕਵਿਤਾ, ਲੈਕਚਰ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਕੁਇਜ਼, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਕੂਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੌਮ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸਮਾਗਮ ਉਪਰੰਤ ਹਲਕਾ ਵਿਧਾਇਕ ਸ. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲਉਸਮਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬੁਤਾਲਾ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਸ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਰਕਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਖਲਚੀਆਂ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਪੱਲੂ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਮੋਮੈਂਟੋ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਲੋਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਅਮਰੀਕੀ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਬੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ੧੨ ਅਗਸਤ- ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਫਲੋਰੀਡਾ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ੨੨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼

ਦਿਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਫਲੋਰੀਡਾ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ੨੨ ਸਿੱਖਾਂ

ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੀ ਬੀਤੀ ੨੫ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ 'ਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਸ਼ਮਾ ਸੁਵਰਾਜ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਰਾਕ ਓਬਾਮਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਜਲਦ ਤੋਂ ਜਲਦ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਮੁਦਾਏ 'ਚ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਰੋਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸੇਵਕ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ੧੦ ਸਤੰਬਰ- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਵਿੱਦਿਆ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸੇਵਕ' ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫਸੀਲ ਤੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਫਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਵਡਮੁੱਲੀਆਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸੇਵਕ' ਦੀ ਪਦਵੀ

ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਜਥੇਦਾਰ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੱਲ ਸਿੰਘ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ, ਜਥੇਦਾਰ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਤਸ਼ਤਰੀ, ਸਨਮਾਨ ਪੱਤਰ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਿਰੋਪਾਓ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਭਾਈ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਜਦ ਕਿ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਆ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਮੀਆਂ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ

ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ (ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ) ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤਿਸੰਗ ਸਭਾ ਭੱਟਾ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕੈਂਪ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮਿਤੀ ੧੦ ਤੋਂ ੧੭ ਅਗਸਤ ੨੦੧੫ ਤਕ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਕਰੀਬਨ ੫੦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਅਫਜ਼ਾਈ ਲਈ ਭੇਟਾ-ਰਹਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਟ੍ਰਸਟ ਵੱਲੋਂ ਕਾਪੀਆਂ, ਪੈਨ, ਫਾਈਲਾਂ ਤੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਗੁ:ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਮਹਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਉਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ) ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਏ ਗਏ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ, ਪਿੰਡ ਸੈਫਲਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ੧ ਜੁਲਾਈ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ੧੦੩ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਪਿੰਡ ਬਲੇਰ ਖਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ੫ ਜੁਲਾਈ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ੧੧੦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਹਰਜੀ, ਪਿੰਡ ਖੁਖਰੈਣ ਵਿਖੇ ੨੩ ਤੋਂ ੨੫ ਜੁਲਾਈ, ੨੦੧੫ ਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ੭੫ ਪ੍ਰਾਣੀ ਖੰਡੇ-

ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਮੌਕੇ ਬਾਬਾ ਲੀਡਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਭਾਈ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਜਥੇ: ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾਵਾਲ, ਮੈਂਬਰ, ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ, ਬਾਬਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਖੁਖਰੈਣ, ਬਾਬਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੋਹਲਾ, ਕਵੀਸ਼ਰ, ਭਾਈ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ, (ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਜਥਾ), ਭਾਈ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੋਨੀ (ਰਾਗੀ ਜਥਾ) ਭਾਈ ਗੁਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੈਂਕਾ (ਕਵੀਸ਼ਰ), ਭਾਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ (ਕਵੀਸ਼ਰ), ਭਾਈ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੂਹ (ਢਾਡੀ), ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦਲੇਰ (ਢਾਡੀ), ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਖੁਜਾਲਾ, (ਰਾਗੀ ਜਥਾ), ਭਾਈ ਵਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਥਾ-ਵਾਚਕ, ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਕਥਾ-ਵਾਚਕ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮੱਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੁ: ਨਰਾਇਣਸਰ, ਭਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ (ਕਵੀਸ਼ਰ) ਭਾਈ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਪਰੋਟ, ਭਾਈ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਰਾਗੀ) ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਵਾਨਾ (ਢਾਡੀ), ਭਾਈ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ (ਢਾਡੀ), ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ (ਰਾਗੀ), ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੇਜ ਸਿੰਘ ਗੁ: ਸੈਦਰਾਣਾ, ਬਾਬਾ ਬਲਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ (ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਗੁ: ਪੰਜੋਖਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਹੋਏ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜੋਖਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅੱਠਵੀਂ, ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਮਿਤੀ ੭ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ੯੨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਨਿਭਾਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਕਕਾਰ ਭੇਟਾ-ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈੱਟ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਸ. ਦਲਮੇਘ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮਿਤੀ ੫-੧੦-੨੦੧੫